

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Криворізький педагогічний інститут
Державний вищий навчальний заклад
«Криворізький національний університет»

ПЕДАГОГІКА

(курс лекцій)

Кривий Ріг
2013

УДК
ББК

П 26

- П 26 **Педагогіка (курс лекцій)** : навчальний посібник / авт.-укл. О. С. Білоус, О. В. Бондаренко, Н. В. Дуднік, Н. І. Зеленкова, В. В. Іванова, А. М. Король, О. А. Пермяков. – Кривий Ріг : КДПУ, 2013. – 137с.....
ISBN ...

У навчальному посібнику представлений зміст різних розділів педагогіки (загальні основи педагогіки, теорія виховання і навчання, питання школознавства). Це стислий варіант посібника з курсу педагогіка. Його мета – полегшити підготовку студентів до модульного контролю, заліку, екзамену. За змістом посібник відповідає програмі курсу «Педагогіка», що викладається студентам педагогічних навчальних закладів.

Посібник буде корисний студентам та викладачам педагогічних навчальних закладів.

*Рекомендовано Вченою радою Криворізького педагогічного інституту
ДВНЗ «Криворізький національний університет»
(протокол № ... від ..2013 р.)*

Рецензенти:

Бакум З. П., доктор педагогічних наук, професор
Скидан С. О., доктор педагогічних наук, професор
Козлов А. В., доктор педагогічних наук, професор

ISBN.....

© О. С. Білоус, О. В. Бондаренко, Н. В. Дуднік, Н. І. Зеленкова, В. В. Іванова, А. М. Король, О. А. Пермяков,

Зміст

Передмова.....	7
МОДУЛЬ 1. ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ ПЕДАГОГІКИ.....	8
Тема 1. Педагогіка в системі наук про людину.....	8
11. Педагогіка як наука про виховання. Її виникнення та розвиток.....	8
12. Об'єкт, предмет, завдання та функції педагогіки.....	9
13. Основні категорії педагогіки.....	10
14. Система педагогічних наук.....	11
15. Зв'язок педагогіки з іншими науками.....	12
Запитання та завдання для самоконтролю.....	12
Тема 2. Методологія педагогіки та методи педагогічного дослідження.....	13
21. Поняття про методологію педагогіки.....	13
22. Логіка і структура наукового дослідження.....	13
23. Методи педагогічного дослідження.....	14
Запитання та завдання для самоконтролю.....	17
Тема 3. Проблема цілей виховання у педагогіці.....	17
3.1. Поняття мети виховання, її соціальна обумовленість.....	18
3.2. Діалектика ідеї всебічного і гармонійного розвитку особистості.....	19
3.3. Мета виховання у сучасному суспільстві.....	19
3.4. Трактуювання цілей виховання у зарубіжній педагогіці.....	21
Запитання та завдання для самоконтролю.....	21
Тема 4. Розвиток, виховання, формування і соціалізація особистості.....	21
4.1. Формування і розвиток особистості як педагогічна проблема.....	22
4.2. Рушійні сили і основні закономірності формування та розвитку особистості.....	22
4.3. Фактори, що впливають на формування та розвиток особистості.....	23
4.4. Проблема розвитку особистості у зарубіжній педагогіці.....	25
Запитання і завдання для самоконтролю.....	25
Тема 5. Цілісний педагогічний процес.....	25
5.1. Поняття педагогічного процесу, його цілісність.....	26
5.2. Основні закономірності та принципи цілісного педагогічного процесу.....	26
5.3. Структура і функції цілісного педагогічного процесу.....	27
5.4. Етапи цілісного педагогічного процесу.....	28
Запитання та завдання для самоконтролю.....	28

Тема 6. Педагогічні інновації та технології.....	28
6.1. Поняття педагогічної інновації.....	28
6.2. Поняття педагогічної технології.....	29
6.3. Педагогічні технології.....	30
Запитання та завдання для самоконтролю.....	32
МОДУЛЬ 2. ТЕОРІЯ ВИХОВАННЯ.....	33
Тема 7. Сутність, закономірності, принципи виховання і самовиховання.....	33
7.1 Сутність процесу виховання.....	33
7.2 Рушійні сили процесу виховання.....	34
7.3. Етапи процесу виховання.....	34
7.4. Закономірності і принципи процесу виховання.....	34
7.5. Самовиховання і перевиховання особистості.....	36
Запитання та завдання для самоконтролю.....	38
Тема 8. Зміст процесу виховання.....	38
8.1. Поняття про зміст виховання.....	38
8.2. Основні складові (напрямки) процесу виховання: розумове, фізичне, моральне, трудове, естетичне, екологічне виховання.....	39
Запитання та завдання для самоконтролю.....	42
Тема 9. Загальні методи, засоби та форми виховання.....	42
9.1. Поняття про методи, прийоми та засоби виховання.....	43
9.2. Підходи до класифікації методів виховання.....	43
9.3. Сучасна класифікація методів виховання.....	44
9.4. Вибір методів виховання.....	45
9.5. Форми виховної роботи.....	45
Запитання та завдання для самоконтролю.....	46
Тема 10. Формування наукового світогляду в учнів.....	46
10.1 Поняття світогляду. Основні функції світогляду.....	46
10.2. Основні види світогляду.....	47
10.3. Структурні компоненти світогляду.....	48
10.4. Формування світогляду школярів у цілісному педагогічному процесі.....	50
10.5. Вікові особливості оволодіння учнями науковим світоглядом і педагогічні умови його формування.....	51
Запитання та завдання для самоконтролю.....	52
Тема 11. Виховання учнів у колективі та сім'ї.....	52
11.1 Із історії розробки теоретичних основ колективного виховання.....	52
11.2. Колектив та його ознаки.....	53

11.3. Типи, структура та етапи розвитку колективу.....	54
11.4. Умови формування й розвитку колективу.....	55
11.5. Сім'я – виховне середовище дитини. Типи сімей.....	56
11.6. Взаємодія школи та сім'ї.....	57
Запитання та завдання для самоконтролю.....	57
Тема 12. Класний керівник і виховання особистості учня.....	58
12.1 Особистість класного керівника.....	58
12.2 Завдання і функції класного керівника.....	59
12.3. Права і обов'язки класного керівника.....	60
12.4. Форми роботи класного керівника з учнями і батьками.....	61
12.5. Планування виховної роботи класним керівником.....	62
12.6. Критерії ефективності роботи класного керівника.....	63
Запитання та завдання для самоконтролю.....	63
Тема 13. Зміст і форми позакласної роботи школи, сім'ї та громадськості.....	64
13.1 Мета, завдання і принципи позакласної виховної роботи в школі.....	64
13.2 Зміст і форми позакласної виховної роботи в школі.....	65
13.3. Зміст і форми позашкільної виховної роботи.....	66
13.4. Дитячі та юнацькі громадські організації.....	67
13.5. Спільна виховна робота школи, сім'ї й громадськості.....	69
Запитання та завдання для самоконтролю.....	70
МОДУЛЬ 3. ТЕОРІЯ НАВЧАННЯ (ДИДАКТИКА).....	71
Тема 14. Процес навчання як складова цілісного педагогічного процесу.....	71
14.1 Загальне поняття про дидактику.....	71
14.2. Основні категорії дидактики.....	72
14.3. Функції процесу навчання.....	73
14.4. Структура процесу навчання.....	74
14.5. Структура діяльності вчителя й учнів у процесі навчання.....	75
Запитання та завдання для самоконтролю.....	76
Тема 15. Закономірності, принципи й правила навчання.....	77
15.1 Основні закони процесу навчання.....	77
15.2. Закономірності процесу навчання.....	78
15.3. Принципи і правила навчання.....	79
Запитання та завдання для самоконтролю.....	81
Тема 16. Зміст освіти в сучасній школі.....	81
16.1 Поняття і сутність змісту освіти.....	81
16.2. Основні теорії формування змісту освіти.....	82
16.3. Сучасні принципи формування змісту освіти.....	82

16.4. Стандарти освіти в сучасній школі.....	83
16.5. Документи, які регламентують зміст освіти у школі.....	84
16.6. Види освіти.....	85
Запитання та завдання для самоконтролю.....	85
Тема 17. Методи і засоби навчання.....	86
17.1 Поняття та сутність методу та прийому навчання.....	86
17.2 Класифікація методів навчання.....	86
17.3 Засоби навчання.....	90
17.4. Вибір методів та засобів навчання.....	90
Запитання та завдання для самоконтролю.....	91
Тема 18. Види навчання. Сучасні технології навчання.....	91
18.1 Види навчання.....	91
18.2 Поняття «технологія навчання».....	95
18.3 Сучасні технології навчання.....	95
Запитання та завдання для самоконтролю.....	96
Тема 19. Форми організації навчання.....	96
19.1 Поняття про форми організації навчання.....	96
19.2 Із історії модернізації класно-урочної системи.....	97
19.3. Урок – основна форма організації навчання у школи.....	99
19.4. Вимоги до сучасного уроку в школі.....	100
19.5. Типи і структура сучасного уроку.....	101
19.6. Позаурочні форми навчання.....	102
Запитання та завдання для самоконтролю.....	103
Тема 20. Контроль і оцінка результатів навчання.....	104
20.1 З історії контролю і оцінки результатів навчання.....	104
20.2. Визначення основних понять контролю і оцінки результатів навчання ..	105
20.3. Основні принципи контролю знань учнів.....	106
20.4. Завдання, функції і основні види контролю і оцінки результатів навчання.....	106
20.5. Методи контролю і оцінки результатів навчання.....	107
20.6. Оцінка результатів навчально-пізнавальної діяльності учнів.....	108
Запитання та завдання для самоконтролю.....	111
МОДУЛЬ 4. ШКОЛОЗНАВСТВО.....	112
Тема 21. Школознавство: сутність і основні принципи управління педагогічними системами.....	112
21.1 Трактовка поняття «школознавство».....	112

21.2	Завдання, закономірності, принципи та функції школознавства.....	113
21.3	Рівні загальної середньої освіти в Україні.....	116
21.4	Навчальні заклади системи середньої освіти України.....	116
	Запитання та завдання для самоконтролю.....	117
	Тема 22. Управління загальноосвітніми навчальними закладами.....	118
22.1	Система державного управління загальною середньою освітою.....	118
22.2	Структура управлінських органів в школі.....	119
22.3	Планування роботи школи.....	121
22.4	Внутрішньошкільний контроль.....	122
	Запитання та завдання для самоконтролю.....	123
	Тема 23. Наукова організація праці в школі.....	124
23.1	Принципи та умови наукової організації праці в школі.....	124
23.2	Наукова організація праці вчителя.....	127
23.3	Наукова організація праці учнів.....	128
	Запитання та завдання для самоконтролю.....	130
	Тема 24. Методична робота в школі. Підвищення кваліфікації вчителів.....	130
24.1	Сутність і завдання методичної роботи в школі.....	130
24.2	Форми методичної роботи в школі.....	131
24.3	Передовий педагогічний досвід.....	132
24.4	Атестація педагогічних працівників.....	133
	Запитання та завдання для самоконтролю.....	135
	Рекомендована література.....	136

Передмова

У цей час існує велика кількість підручників, навчальних посібників, довідково-методичної літератури з педагогіки, що

--

відбиває авторське бачення педагогічних процесів і явищ, сучасних освітніх проблем. Разом з тим відзначимо, що значна частина підручників і навчальних посібників досить об'ємна, зміст розглянутих у них питань містить багато додаткової інформації у вигляді практичних завдань, тестів і т.п., що іноді утрудняє його засвоєння.

Даний посібник включає основні розділи педагогіки: загальні основи педагогіки, теорію виховання й навчання, питання школознавства. Його відмінною рисою є цільова спрямованість, стислість, інформативність розглянутого матеріалу, а також відповідність програмі навчальної дисципліни «Педагогіка» для вищих навчальних закладів.

Колектив авторів сподівається, що посібник буде корисним для студентів і зробить доступним і цікавим вивчення педагогіки.

Навчальний посібник підготував колектив кафедри педагогіки Криворізького педагогічного інституту:

Білоус О. С., к.п.н., доцент – теми 5, 18;

Бондаренко О. В., к.л.н., ст. викладач – теми 9, 11, 17;

Дуднік Н. В., к.л.н., ст. викладач – теми 2, 23;

Зеленкова Н. І., к.л.н., доцент – теми 10, 12, 13, 14, 19, 20;

Король А. М., к.п.н., доцент – тема 4; теми 6, 7, 16 – у співавторстві з Пермяковим О. А.;

Пермяков О. А., к.п.н., доцент, Заредінова Е. Р., к.п.н., доцент – теми 5, 8, 21, 22, 24.

Пермяков О. А., к.п.н., доцент, Іванова В. В., к.л.н., доцент – теми 1, 3.

ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ ПЕДАГОГІКИ

Тема 1

ПЕДАГОГІКА В СИСТЕМІ НАУК ПРО ЛЮДИНУ

- 1.1. Педагогіка як наука про виховання. Її виникнення та розвиток
- 1.2. Об'єкт, предмет, завдання та функції педагогіки
- 1.3. Основні категорії педагогіки
- 1.4. Система педагогічних наук
- 1.5. Зв'язок педагогіки з іншими науками

1.1. Педагогіка як наука про виховання. Її виникнення та розвиток.

Слово педагогіка походить від грецького *país, paidos* – дитя + *ago* – веду, що буквально означає «дітовидіння». У Давній Греції «дітоводіями» або педагогами називали рабів, які доглядали за дітьми аристократів, грали з ними, супроводжували дітей своїх господарів до школи. Пізніше значення цього слова набуло іншого змісту, і педагогами стали називати людей, які займались вихованням, навчанням та наставництвом дітей. Згодом від цього слова отримала назву наука про виховання – педагогіка.

Таке розуміння педагогіки збереглося аж до середини ХХ ст. Однак, як показало життя, кваліфікованого педагогічного керівництва потребують не лише діти, а й дорослі. Тому зараз педагогіка розглядається як *загальна* наука про виховання.

Спочатку вона була складовою частиною системи філософських знань, але на початку ХVІІ ст. вперше була виокремлена англійським натуралістом Ф. Беконом у самостійну науку, яку він розумів як «мистецтво навчання читанню».

У поглядах на педагогіку існує декілька концепцій.

Представники *першої* концепції стверджують, що *педагогіка – це міждисциплінарна область людського знання*. Таким чином, вони фактично заперечують педагогіку як самостійну теоретичну науку.

Представники *другої* концепції вважають педагогіку *прикладною дисципліною, функція якої полягає в опосередкованому використанні знань, запозичених з інших наук* (психології, соціології та ін.).

Представники *третьої* концепції наполягають на тому, що *педагогіка – це відносно самостійна дисципліна, що має свій об'єкт і предмет вивчення*.

У сучасному трактуванні педагогіка – *це наука про систематичну, цілеспрямовану, спеціально організовану діяльність з виховання людини, а також про форми, методи, принципи, зміст виховання, навчання та освіти дітей і дорослих*.

Педагогіка пройшла тривалий і складний шлях розвитку. Елементи педагогіки з'явилися ще на ранньому етапі розвитку суспільства і дійшли до нашого часу у вигляді прислів'їв, приказок, афоризмів, крилатих виразів, порад, правил, рекомендацій. Спроби узагальнення досвіду виховання знайшли відображення у працях давньогрецьких мислителів: Сократа, Платона, Аристотеля, в яких відображено ідеї та положення, пов'язані з вихованням людини, формуванням її особистості.

У період середньовіччя виховання мало релігійну спрямованість. І хоча серед діячів того часу були освічені філософи (Августин Блаженний, Фома Аквінський та ін.), які займалися проблемами виховання і навчання, педагогіка цього періоду збагатилася новими ідеями лише неоднозначно.

Значний поштовх розвитку педагогічної думки дала епоха Відродження. Серед мислителів, педагогів того часу слід відзначити В. Фільтре, Ф. Рабле, Т. Мора, М. Монтеня та інших, які наполягали на гуманістичному вихованні і проголосили людську особистість найвищою цінністю, наполягали на її всебічному розвитку і вважали, що цього можна досягти вихованням.

Революційні перетворення у науці про виховання пов'язані з іменем чеського педагога Я. Коменського. В його працях (серед них основна – «Велика дидактика») вперше були розроблені основи класно-урочної системи, принципи, методи, форми навчання, які увійшли до золоті скарбниці педагогічної теорії.

Подальший розвиток педагогіки пов'язаний з іменами Дж. Локка, К. Гельвеція, П. Гольбаха, Ж.-Ж. Руссо, І. Песталоцці, які боролися з догматизмом, схоластиком у навчанні та вихованні, висунули положення про вирішальну роль виховання у формуванні особистості.

Великий внесок у розвиток педагогіки внесли праці російських мислителів, філософів і письменників В. Белінського, О. Герцена, М. Чернишевського, К. Ушинського, М. Пирогова, Л. Толстого та ін. Особливо слід відзначити внесок у педагогіку К. Ушинського, який є засновником педагогічної психології та педагогіки і відстоював принцип народності у вихованні та навчанні дітей.

Значну увагу проблемам виховання і освіти приділяли українські письменники, діячі культури, мистецтва, освіти: Т. Шевченко, П. Грабовський, Л. Українка, О. Духнович та ін.

Радянський період розвитку педагогіки пов'язаний з іменами С. Шацького, П. Блонського, А. Макаренка, В. Сухомлинського, а також педагогів-новаторів Ш. Амонашвілі, С. Лисенкової, В. Шаталова та ін.

Українська педагогіка сучасного періоду пов'язана з іменами В. Гончара, О. Сухомлінської, О. Савченко, С. Гончаренка, І. Зязюна та ін.

1.2. Об'єкт, предмет, завдання і функції педагогіки

Педагогіка як наука встановлює причинні зв'язки між явищами, тобто відповідає на питання про те, які і чому відбуваються зміни у розвитку людини під впливом виховання і навчання.

Для визначення педагогіки як науки важливо встановити межі її предметної області, відповівши на питання: що ж вона вивчає? Іншими словами, необхідно осмислити об'єкт і предмет педагогіки.

Об'єктом педагогіки виступають явища дійсності, що обумовлюють розвиток людського індивіда у процесі цілеспрямованої діяльності суспільства.

Предметом педагогіки є педагогічний процес – спеціально організована взаємодія вихователів і вихованців, спрямована на досягнення поставленої мети і орієнтована на перетворення особистісних властивостей і якостей вихованців.

Перед педагогікою стоять різноманітні за складністю завдання, серед яких можна виокремити наступні:

- розробка нових методів, засобів, форм, систем навчання і виховання, управління освітніми структурами;
- розкриття закономірностей в галузі виховання, освіти, управління освітніми і виховними системами;
- вивчення та узагальнення передового педагогічного досвіду;
- впровадження результатів педагогічних досліджень в практику;
- прогнозування освіти на найближче і віддалене майбутнє;
- розробка змісту освіти для різних типів навчальних закладів;
- пошук шляхів підвищення якості навчання, результативності виховання;
- вироблення наукових вимог до підготовки педагогічних кадрів.

Функції педагогіки обумовлені її предметом. Виокремлюють загальнотеоретичну, прогностичну та практичну функції.

Теоретична функція полягає у теоретичному аналізі закономірностей педагогічного процесу (опис педагогічних фактів, явищ, процесів; пояснення законів їх протікання; висновки).

Прогностична функція полягає в обґрунтованому передбаченні розвитку педагогічної реальності (якою буде школа майбутнього, як буде змінюватися контингент учнів та ін.).

Практична (перетворювальна, прикладна) функція полягає в тому, що на основі фундаментального знання вдосконалюється педагогічна практика, розробляються нові методи, засоби, форми, системи навчання, виховання, управління освітніми структурами.

1.3. Основні категорії педагогіки

Категорії педагогіки – основні поняття, які виражають сутність, наукові узагальнення даної науки. До основних педагогічних категорій

належать – *виховання, навчання, освіта*, а також такі загальнонаукові поняття, як *формування і розвиток*.

Виховання. У педагогіці виховання розглядається у широкому і вузькому соціальному, а також у широкому і вузькому педагогічному сенсі.

Виховання у *широкому соціальному* значенні – це передача накопиченого старшим поколінням досвіду (знань, умінь, способів мислення, духовної спадщини людства) – наступним (молодшим).

Виховання у *вузькому соціальному* значенні – це цілеспрямований вплив на людину громадських інститутів з метою передачі йому певних знань, прищеплення навичок і умінь необхідної поведінки, формування світогляду, суспільних цінностей та ін.

Виховання у *широкому педагогічному* значенні – це спеціально організований процес, спрямований на формування певних якостей особистості, процес управління її розвитком, що проходить через взаємодію вихователя і вихованця.

Виховання у *вузькому педагогічному* значенні – це процес і результат виховної роботи, спрямованої на вирішення конкретних виховних завдань (виховання естетичне, моральне, фізичне та ін.).

Навчання – спеціально організований, цілеспрямований, керований процес взаємодії вчителя і учнів, у ході якого учні під керівництвом учителя оволодівають знаннями, вміннями і навичками, розвивають свої пізнавальні сили та здібності, формують світогляд.

Освіта – процес і результат засвоєння людиною досвіду поколінь у вигляді системи знань, умінь і навичок, оволодіння способами пізнавальної діяльності та формування системи поглядів і переконань, становлення її громадянської позиції.

Формування – процес становлення людини як соціальної істоти під впливом усіх факторів: соціальних, економічних, психологічних, ідеологічних та інших.

Розвиток – процес становлення особистості, вдосконалення її фізичних і духовних сил під впливом зовнішніх і внутрішніх, керованих і некерованих чинників, серед яких найважливішими є цілеспрямоване виховання й навчання.

1.4. Система педагогічних наук

Відокремившись від філософії як науки, сучасна педагогіка за час свого розвитку накопичила величезний обсяг інформації і перетворилася на розгалужену систему наукових знань, яка складається з таких наук:

Загальна педагогіка (педагогіка школи) – досліджує основні закономірності, принципи, форми і методи виховання і навчання. Складається з чотирьох розділів: основи педагогіки, теорія виховання,

теорія навчання і освіти (дидактику), теорія управління навчально-виховним процесом (школознавство).

Історія педагогіки – розкриває процес розвитку теорії та практики виховання і навчання у різні історичні епохи.

Вікова педагогіка – вивчає особливості виховання і навчання людини в різні вікові періоди життя. Залежно від цього розрізняють: дошкільну педагогіку, педагогіку середньої школи, педагогіку профтехосвіти, педагогіку вищої школи, педагогіку дорослих.

Спеціальна педагогіка (дефектологія) – досліджує проблеми, методи, засоби, форми виховання і навчання дітей з відхиленнями у фізичному і розумовому розвитку. Підрозділяється на такі галузі: *сурдопедагогіка* – займається питаннями навчання, виховання та освіти глухих і глухонімих дітей; *тифлопедагогіка* – займається питаннями навчання, виховання та освіти сліпих і слабоворих дітей; *олігофренопедагогіка* – займається питаннями навчання, виховання та освіти розумово відсталих дітей; *логопедія* – займається питаннями навчання, виховання та освіти дітей з розладами мови.

Соціальна педагогіка вивчає питання навчання і виховання дітей у різних позашкільних закладах культури, науки, мистецтва: студіях, гуртках, секціях, будинках творчості та т.л.

Порівняльна педагогіка вивчає й аналізує відмінності у системах виховання та освіти різних країн.

Професійна педагогіка досліджує технології виховання та освіти людини, орієнтованої на певну професійну сферу діяльності. Розрізняють інженерну, спортивну, військову, медичну та іншу педагогіку.

Методика викладання різних дисциплін (фізики, літератури, музики та ін.) вивчає специфічні особливості навчання конкретним дисциплінам.

Крім зазначених, існують ще такі види педагогіки: військова, вищої школи, гуманістична, дошкільна, корекційна, лікувальна, превентивна та ін.

1.5. Зв'язок педагогіки з іншими науками

Педагогіка органічно пов'язана з такими науками, як:

– *філософія* – допомагає визначити методологічну основу педагогіки, зміст і цілі виховання, окреслити провідні ідеї в педагогічних дослідженнях;

– *психологія* – знання законів розвитку психіки людини, механізмів психічної діяльності дозволяє підвищити ефективність виховного впливу, розробити нові освітні технології;

– *анатомія і фізіологія* сприяють розумінню механізмів життєдіяльності і розвитку організму людини в цілому і окремих його

частин, функціональних систем, опорно-рухового апарату, серцево-судинної та дихальної систем;

– *соціологія* сприяє кращому розумінню проблем соціалізації особистості, юнацької субкультури, неформальних груп, взаємовідносин у родині та ін.

Педагогіка також пов'язана з економікою, демографією, математикою, гігієною і багатьма іншими науками.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Що таке педагогіка?
2. Назвіть основні категорії педагогіки.
3. Які дисципліни складають систему педагогічних наук?
4. Розкрийте зв'язок педагогіки з іншими науками.

Тема 2

МЕТОДОЛОГІЯ ПЕДАГОГІКИ ТА МЕТОДИ ПЕДАГОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

2.1 Поняття про методологію педагогіки

2.2 Логіка і структура наукового дослідження

2.3. Методи педагогічного дослідження

2.1. Поняття про методологію педагогіки

Методологія (від грецьк. *methodos* і *logos*) – *це логіка, філософія науки, система принципів і способів організації та побудови теоретичної і практичної діяльності.*

Методологія педагогічної науки – *це вчення про принципи, методи, форми, процеси пізнання і перетворювання педагогічної дійсності.*

Конкретно-наукова методологія кожної науки розкривається через специфічні, відносно самостійні підходи. У педагогіці це системний, особистісний, діяльнісний, діалогічний, культурологічний, етнопедагогічний та антропологічний підходи.

2.2. Логіка і структура науково-педагогічного дослідження

Науково-педагогічне дослідження – це особлива форма процесу пізнання педагогічної діяльності, цілеспрямоване вивчення об'єктів та суб'єктів педагогічного процесу, у якому використовуються засоби й методи психолого-педагогічної науки і яке завершується формулюванням знання про досліджувані об'єкти і суб'єкти педагогічного процесу.

Під *логікою* педагогічного дослідження розуміють послідовність і взаємозв'язок складових елементів дослідної роботи. При організації

та проведенні науково-педагогічного дослідження необхідно дотримуватися певної послідовності дій (М. Вайндорф-Сисоєва, Л. Крившенко):

1 етап. Знайомство з проблемою дослідження. Обґрунтування його актуальності, рівня розробленості проблеми. Визначення мети, завдань, об'єкта і предмета дослідження.

2 етап. Вибір методології: вихідної концепції, опорних теоретичних положень, методів пізнання, єдиного задуму, що визначає хід і передбачувані результати експерименту, дослідницького підходу.

3 етап. Побудова гіпотези дослідження.

4 етап. Вибір методів дослідження. Проведення констатувального експерименту з метою встановлення вихідного стану предмета дослідження.

5 етап. Організація та проведення перетворюючого (формульовального) експерименту.

6 етап. Аналіз, інтерпретація і оформлення результатів дослідження. Формулювання висновків, розробка теоретичних положень.

7 етап. Розробка практичних рекомендацій, впровадження їх у життя.

2.3. Методи педагогічного дослідження.

Сучасній школі потрібен ерудований спеціаліст, який знає не тільки свій предмет, але й учитель-творець, учитель-новатор, учитель-дослідник. Тому у вищих навчальних закладах студенти отримують не тільки знання, уміння й навички з навчальних дисциплін, але й знання про методи проведення наукових досліджень.

Метод (грец. *methodos* – спосіб пізнання) – сукупність прийомів або операцій практичного або теоретичного засвоєння (пізнання) дійсності.

Методи науково-педагогічного дослідження – сукупність способів і прийомів, спрямованих на вирішення науково-практичних проблем, а також вивчення й пізнання об'єктивних закономірностей виховання, навчання й розвитку особистості.

У сучасній педагогіці використовуються такі методи педагогічних досліджень: педагогічне спостереження, бесіда, інтерв'ю, анкетування, тестування, експеримент та ін.

Спостереження – цілеспрямований процес збору первинної соціальної інформації шляхом прямої або безпосередньої реєстрації дослідником подій і умов, у яких вони мають місце. Відповідає наступним вимогам: плановість, цілеспрямованість, самостійність, природність, систематичність, об'єктивність, фіксуємість.

Спостереження педагогічне – 1) цілеспрямоване сприйняття певного педагогічного явища, у процесі якого дослідник одержує конкретний фактичний матеріал; 2) метод науково-педагогічного

дослідження, заснований на цілеспрямованому сприйнятті педагогічного явища, у процесі якого дослідник одержує конкретний фактичний матеріал.

Спостереження дає знання про зовнішні аспекти і властивості об'єкта. Пізнавальними результатами спостереження є опис мовними засобами предметів і явищ, а також схеми, таблиці, графіки, діаграми та ін.

До педагогічних спостережень висувають певні вимоги: чіткість, систематичність, різнобічність, достатня кількість зафіксованих фактів, своєчасність, об'єктивність, економічність, вдумливе й детальне відпрацювання зібраного матеріалу, виділення істотних, стійких, повторюваних фактів від другорядних і випадкових елементів, неупередженість у трактуванні матеріалу, оцінюванні фактів і висновків.

Існує кілька видів спостереження: *безпосереднє, опосередковане, суцільне, дискретне (вибіркове), відкрите, конспіративне, лонгітудне, ретроспективне.*

Бесіда – метод активної взаємодії педагога й учнів у вигляді «питання-відповідь», що застосовується на всіх етапах навчально-виховного процесу: для повідомлення нових знань, для закріплення, повторення, перевірки й оцінки знань.

У бесіді можуть бути виявлені особливості характеру учня, мотиви поведінки, оцінки різних сторін життя, ставлення до подій, оточуючих людей, основні факти його біографії й ін. Бесіда може бути більш-менш стандартизованою та вільною. У першому випадку бесіда проводиться за чітко складеним планом, регламентованою послідовністю, чіткою постановкою сформульованих питань. У другому випадку зміст питань заздалегідь не планується, спілкування протікає більш вільно та широко. Однак така бесіда помітно ускладнює організацію, проведення й обробку отриманих результатів.

Основні види бесід: вступна, бесіда-повідомлення, бесіда-повторення, контрольна, репродуктивна, сократична, евристична й ін.

Інтерв'ю – спосіб одержання інформації шляхом усного опитування за заздалегідь складеним планом; спрямований на одержання інформації про думки, погляди, мотиви, причини вчинків респондентів.

Інтерв'ю можуть бути вільними, стандартизованими, напівстандартизованими:

а) *вільні* – не регламентовані темою, формою бесіди; тривала бесіда за загальною програмою без чіткої деталізації питань;

б) *стандартизовані* – спілкування дослідника і респондента регламентовано детально розробленим питальником (бланком інтерв'ю) і інструкцією до дослідника, який зобов'язаний дотримуватись точності під час формулювання запитань та їх послідовності.

в) *напівстандартизоване інтерв'ю* – поєднує в собі особливості попередніх різновидів.

Анкетування – метод масового збору матеріалу за допомогою спеціально розроблених дослідних аркушів, які використовуються для одержання інформації про фактичний стан речей у досліджуваній сфері, про думки, інтереси й мотиви діяльності опитуваних.

Існує кілька видів анкетування: заочне, пресове, контактне.

Анкета – список (перелік) питань із можливими варіантами відповідей або без таких, який подається опитуваному (респондентові) у друкованій формі й в ідентичній формі усім респондентам.

Анкети бувають двох типів: анонімні і особистісні.

Анонімна анкета – анкета, у якій опитуваний не вказує свої особистісні дані.

Особистісна анкета – анкета, у якій опитуваний вказує дані, зазначені в інструкції: прізвище, ім'я, посаду й ін.

Анкета містить у собі *ряд питань*: відкриті, закриті, напівзакриті, прямі, непрямі, фільтруючі й контрольні.

Відкриті питання припускають відповідь у будь-якій формі, за бажанням опитуваного.

Закриті питання припускають вибір однієї або декількох відповідей із запропонованих варіантів.

Напівзакриті питання поряд із пропонованими варіантами відповідей надають опитуваному можливість висловити свою думку, судження. Напівзакриті питання – це поєднання відкритих і закритих питань.

Прямі запитання – спрямовані на отримання безпосередньої інформації від опитуваного. Відповіді на такі питання повинні бути однозначними («так», «ні», «не знаю», «не подобається»...).

Непрямі запитання (проективні) формулюються звичайно у вигляді умовних пропозицій: «Уявіть собі, що...», «Припустимо, що...».

Фільтруючі питання – питання, спрямовані на те, щоб відокремити одних опитуваних від інших. Наприклад: «Ти займаєшся спортом?» – «так, займаюся регулярно»; «ні, не займаюся»; «займаюся, але не регулярно».

Контрольні питання – питання, спрямовані на з'ясування правдивості опитуваного на поставлені раніше питання.

Правильно, грамотно складена анкета повинна містити в собі усі перераховані типи питань; бути невеликою за обсягом; містити найбільш істотні для дослідника питання, які повинні бути простими, правильно поставленими й зрозумілими для опитуваного.

Тестування – система психолого-педагогічних завдань, що мають певну шкалу значень і спрямовані на дослідження окремих рис і властивостей людини.

Тест – невелике стандартизоване завдання (питання або завдання), що має певну шкалу значень, за допомогою якого визначають рівень розумового розвитку, ступінь обдарованості, стан здоров'я, структурні якості особистості, типи спілкування, професійну придатність та ін. Основна функція тесту – діагностична.

Розрізняють: *тести інтелекту* (призначені для виявлення розумового потенціалу людини); *тести досягнень* (визначають ступінь конкретних знань, навичок, умінь особистості); *тести особистісні* (визначають переваги, цінності, відносини, емоційні особливості особистості); *проективні тести* (визначають стимули, реагуючи на які, людина проявляє свої найбільш властиві йому якості), *тести креативності* (сукупність методик для вивчення й оцінювання творчих здібностей особистості (креативності).

Експеримент – (досвід, проба) – форма пізнання об'єктивної дійсності, один з основних методів наукового дослідження педагогічних явищ.

Експеримент педагогічний – науково поставлений досвід перетворення педагогічної дійсності у точно визначених умовах.

За масштабом розрізняють: *глобальні експерименти* (охоплюють значну кількість учнів), *локальні експерименти* (місцеві, охоплюють учнів у масштабі регіону, області, міста), *мікроексперименти* (проводяться у школі, класі).

Залежно від *цільових настанов* розрізняють: констатувальний, формувальний і контрольний експерименти.

Констатувальний експеримент проводиться на початку педагогічного експерименту й має своїм завданням виявлення стану справ з досліджуваної теми або проблеми.

Формувальний експеримент спрямований на перевірку розробленої дослідником гіпотези й ефективності запропонованої методики (нових методів, засобів, прийомів).

Контрольний експеримент спрямований на перевірку отриманих у формувальному експерименті висновків і розробленої методики у масовій шкільній практиці.

Дуже рідко у педагогіці використовується так званий *пошуковий експеримент*. Це особливий вид експерименту, під час проведення якого дослідник не знає факторів, що впливають на педагогічний процес, і проводить їх розвідку для отримання первинної інформації.

За *місцем проведення* розрізняють природний і лабораторний експерименти: *природний експеримент* спрямований на перевірку висунутої гіпотези без яких-небудь змін навчально-виховного процесу; *лабораторний експеримент* проводиться у штучних, спеціально створених умовах.

Передовий педагогічний досвід – діяльність педагога, що забезпечує стійку ефективність навчально-виховного процесу шляхом

використання оригінальних форм, методів, прийомів, засобів навчання й виховання, нових систем навчання й виховання або вже відомих форм, методів, прийомів і засобів роботи на основі їх вдосконалення.

Даний метод заснований на вивченні й теоретичному осмисленні практики роботи кращих шкіл і вчителів, які успішно здійснюють навчання й виховання учнів. Емпіричним (дослідним) шляхом учителі нерідко приходять до важливих методичних вдосконалень, ще не відомих у педагогіці. Узагальнення та теоретичне обґрунтування таких емпіричних даних сприяє впровадженню ефективних методичних знахідок у широку педагогічну практику.

До методів педагогічного дослідження також відносяться: вимірювання, порівняння, абстрагування, аналіз, синтез, індукція, дедукція, аналогія, моделювання, математичні методи та ін.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Що таке «методи науково-педагогічного дослідження»?
2. Назвіть етапи педагогічного дослідження і розкрийте їх.
3. Назвіть основні методи науково-педагогічного дослідження та дайте їх характеристику.

Тема 3 ПРОБЛЕМА ЦІЛЕЙ ВИХОВАННЯ У ПЕДАГОГІЦІ

3.1 Поняття мети виховання, її соціальна обумовленість

3.2 Діалектика ідеї всебічного і гармонійного розвитку особистості

3.3 Мета виховання у сучасному суспільстві

3.4 Трактатування цілей виховання у зарубіжній педагогіці

3.1. Поняття мети виховання, її соціальна обумовленість

Будь-яке виховання є цілеспрямованим процесом, воно мінливе, рухливе, має конкретно-історичний характер, завжди відповідає рівню розвитку продуктивних сил і виробничих відносин. Тому цілі виховання визначаються потребами розвитку суспільства і залежать від способу виробництва, науково-технічного прогресу, рівня розвитку педагогічної теорії і практики, можливостей суспільства, навчальних закладів, учителів та учнів.

Мета – усвідомлене уявлення кінцевого результату певної діяльності, тобто смислове уявлення про те, якою у кінцевому

результаті повинна стати особистість школяра під впливом процесів виховання і навчання.

Мета виховання – визначені результати формування, розвитку і постійного самовдосконалення особистості, яких намагаються досягти в процесі виховання.

Головна мета виховання у сучасній школі – виховання всебічно гармонійно розвиненої особистості, яка виступає не тільки як об'єктивна потреба, а й стає основною метою (ідеалом) сучасного виховання.

Виховання всебічно гармонійно розвиненої особистості конкретизується основними завданнями: розумове (інтелектуальне), моральне, фізичне, естетичне, трудове, екологічне, економічне та ін. виховання.

Виховання розумове (інтелектуальне) – цілеспрямований організований процес розвитку розумових сил і мислення учнів, формування культури розумової праці, озброєння їх знаннями основ наук, формування наукового світогляду та національної самосвідомості; розвиток розумових сил і здібностей, розвиток пізнавальних інтересів і потреб; формування пізнавальної активності; оволодіння основними розумовими операціями.

Виховання фізичне – цілеспрямований процес зміцнення здоров'я, загартовування організму, розвитку рухових вмінь і навичок учнів. Правильно організоване фізичне виховання учнів створює передумови для повноцінної розумової діяльності, підвищує функціональні можливості організму, фізичну працездатність, продуктивність навчальної праці, сприятливо позначається на розвитку інтелектуальних якостей.

Виховання моральне – цілеспрямований процес формування у людини стійких моральних якостей, переконань, потреб, почуттів і звичок моральної поведінки. Основою морального виховання є *етика* – наука про мораль, її природу, структуру, особливості походження й розвитку моральних норм, взаємовідносин між людьми у суспільстві. *Мета* морального виховання – формування моральної культури особистості.

Виховання трудове – цілеспрямований процес формування свідомого ставлення до праці, прищеплення умінь і навичок активної трудової діяльності, формування потреби у праці; набуття загальноосвітніх і політехнічних знань про основи виробництва; формування умінь і навичок трудової діяльності; виховання основ культури праці; підготовка до свідомого вибору професії.

Виховання естетичне – складова суспільного виховання, спрямована на формування естетичних понять, оцінок, суджень, смаків, здібностей сприймати і творити життя за законами краси. *Мета* естетичного

виховання – формування естетичної культури особистості шляхом перетворення знань у естетичні переконання, а переконань – у вчинки.

Виховання патріотичне – цілеспрямований процес формування ставлення людини до своєї Батьківщини, землі, де він народився і виріс, гордості за історичні звершення свого народу.

3.2. Діалектика ідеї всебічного і гармонійного розвитку особистості

Питання про цілі виховання виникали з моменту появи людського суспільства. З появою спеціально організованого процесу виховання питання про його цілі не втратили свою актуальність. Так, антична педагогіка бачила гармонійний розвиток у єдності духовної краси та фізичного розвитку. При цьому праця виключалася з діяльності, оскільки вважалася заняттям для рабів – тобто ідеї всебічного розвитку стосувалися лише дітей рабовласників. У Стародавній Греції це поняття включало, головним чином, інтелектуальний розвиток і розвиток культури тіла. У період середньовіччя ідея всебічного розвитку особистості була забута. В епоху Відродження ця ідея знайшла відображення у роботах педагогів-гуманістів Ф. Рабле і М. Монтеня, які у зміст всебічного розвитку включали культ тіла, насолоду літературою, мистецтвом, музикою. У 17-18 століттях ідея всебічного розвитку отримує більш широке поширення. Багато хто з філософів, педагогів, просвітителів (Гельвецій, Дідро та ін.) висували ідею гармонійного розвитку людини, виокремлюючи в ньому насамперед моральне і розумове виховання. Соціалісти-утопісти (Т. Мор, Т. Компанелла, Р. Оуен, Сен-Сімон, Ш. Фур'є) не протиставляли розумовому, фізичному, моральному та естетичному вихованню виховання трудове, а навпаки, з'єднували з ним. Російські революціонери-демократи (О. Герцен, В. Бєлінський, М. Чернишевський) бачили вирішення проблеми всебічного і гармонійного розвитку людини тільки після знищення політичного і економічного тягарю. Значний внесок у розвиток ідеї всебічного і гармонійного розвитку зробили К. Маркс, Ф. Енгельс, а після 1917 року – Н. Крупська, А. Луначарський.

Дана ідея була прийнята як аксіома і проіснувала до кінця 90-х років ХХ ст. І хоча вона існує донині, всебічний і гармонійний розвиток людини визначається як певний ідеал, перспектива розвитку людського суспільства, досягнення якої практично нездійснено.

3.3. Мета виховання у сучасному суспільстві.

Головна мета виховання в сучасній школі – виховання всебічно гармонійно розвиненої особистості. Разом з тим виховання є глибоко національним за своєю суттю, змістом і характером. У нашій державі

історично склалася своя, національна система виховання, в основу якої покладено український виховний ідеал.

Виховання національне – історично обумовлена і створена самим народом сукупність ідеалів, поглядів, переконань, традицій та інших форм соціальної поведінки, спрямованих на організацію життєдіяльності підростаючих поколінь, у процесі якої засвоюється духовна і матеріальна культура нації, формується національна свідомість і досягається духовна єдність поколінь.

Головна мета національного виховання в даний час – передача молодому поколінню соціального досвіду, багатства духовної культури народу, його національної ментальності, своєрідності на основі формування особистісних якостей громадянина України, які передбачають національну самосвідомість, розвинену духовність, моральну, художньо-естетичну, фізичну, екологічну культуру, розвиток індивідуальних здібностей і таланту. Кінцевою метою виховання особистості є її підготовка до комплексу ролей, необхідних для життя у суспільстві: громадянина, трудівника, сім'янина.

Зміст національного виховання відображає в собі його загальну мету, завдання та складові частини, які забезпечують всебічний і гармонійний розвиток особистості.

Державною національною програмою «Освіта» («Україна XXI століття») визначені основні завдання виховної діяльності, до яких належать:

- формування національної свідомості, любові до рідної землі, свого народу, бажання працювати задля держави, готовності її захищати;
- забезпечення духовної єдності поколінь, виховання поваги до батьків, жінки-матері, культури та історії свого народу;
- формування високої мовної культури, оволодіння українською мовою;
- прищеплення шанобливого ставлення до культури, звичаїв, традицій українців та представників інших національностей, які мешкають на території України;
- утвердження принципів вселюдської моралі: правди, справедливості, патріотизму, доброти, працелюбності;
- забезпечення повноцінного фізичного розвитку дітей і молоді, охорони та зміцнення їх здоров'я;
- виховання поваги до Конституції, законодавства України, державної символіки;
- розвиток індивідуальних здібностей і талантів молоді, забезпечення умов її самореалізації.

Основними напрямками національного виховання є розумове, фізичне, моральне, трудове, естетичне, екологічне, економічне виховання.

Мета, завдання, основні шляхи реформування української системи національного виховання сформульовані у «Декларації про державний

суверенітет України», Державній національній програмі «Освіта» («Україна XXI століття»), «Концепції школи нової генерації – української національної школи-родини», «Концепції безперервної системи національного виховання», «Концепції розвитку загальної середньої освіти».

3.4. Тракткування цілей виховання у зарубіжній педагогіці

У сучасній зарубіжній педагогіці немає єдиної думки щодо трактування мети виховання.

Гуманістична педагогіка головну мету вбачає у вихованні людини -гуманіста, формуванні в неї високих людських якостей, уміння встановлювати контакти з іншими людьми й розуміти їх. Основна увага концентрується на морально-психологічних аспектах міжособистісних відносин, можливостях соціального партнерства.

У **прагматичній педагогіці** головною метою виховання є самоствердження особистості. Усі цілі беруться з життя, практики. Виховання має підготувати людину до життя, забезпечити її зростання в практичній сфері, збагатити досвід, розвинути практичний розум, а як підсумок – навчити пристосовуватися до життя, робити кар'єру, досягати успіхів у бізнесі.

Педагогіка **екзистенціалізму** вбачає мету виховання в озброєнні людини досвідом існування. Головне у вихованні – самовиховання й саморозвиток. Основна увага приділяється окремій особистості, індивідуалізації її навчання й виховання, що сприяє більш повному розвитку задатків і здібностей.

Педагогіка **неотомізму** виводить мету виховання з християнської моралі, релігійних положень про терпимість, смиренність, непротивлення Богу. Вона відстоює виховання в людині таких чеснот, як щирість, доброта, гуманізм, любов до ближнього, здатність до самопожертви. Мету виховання повинна висувати церква, головним має бути християнське вдосконалення людини на Землі й турбота про її життя у потойбічному світі, порятунок душі.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Розкрийте поняття «ціль виховання».
2. Обґрунтуйте тезу, за якою мета виховання полягає у всебічному та гармонійному розвитку особистості.
3. Яка мета національного виховання?
4. Розкрийте сутність різноманітних концепцій виховання.

Тема 4 РОЗВИТОК, ВИХОВАННЯ, ФОРМУВАННЯ І СОЦІАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ

4.1. Формування і розвиток особистості як педагогічна проблема

4.2. Рушійні сили і основні закономірності формування і розвитку

особистості

4.3. Фактори, що впливають на формування і розвиток особистості

4.4. Проблема розвитку особистості у зарубіжній педагогіці

4.1. Формування і розвиток особистості як педагогічна проблема

Кожна людина народжується як *індивід*, тобто як представник людської спільності, соціального типу з генетично закладеними природними задатками. Через систему суспільних відносин та цілеспрямоване виховання людина стає *особистістю*.

Особистість – *стійка система соціально значущих рис, що характеризують індивіда, продукт суспільного розвитку і залучення індивідів до системи соціальних відносин за допомогою активної предметної діяльності і спілкування.*

Розвиток особистості – *процес і результат кількісних і якісних змін в організмі, психіці, інтелектуальній та духовній сферах людини під впливом зовнішніх і внутрішніх, керованих і некерованих чинників, серед яких найважливішими є цілеспрямоване виховання й навчання.*

У розвитку особистості виділяють три рівні розвитку: фізичний, психічний і соціальний.

Фізичний розвиток передбачає ріст організму, певні кількісні та якісні зміни на основі біологічних процесів: морфологічних (зміни зросту, ваги), біохімічних (склад крові, кісток, м'язів), фізіологічних (травлення, кровообігу, статевого розвитку).

Психічний розвиток характеризується процесами змін і становлення психіки людини (вдосконаленням пам'яті, мислення, волі, характеру).

Соціальний розвиток вирізняється процесом оволодіння людиною соціальним досвідом: інтелектуальним (поглибленням та розширенням знань, інтелектуальним зростанням); духовним (моральним становленням, змінами свідомості).

Зазвичай, якщо відбуваються морфологічні, фізичні, психічні зміни, вживається термін «розвиток», якщо моральний, духовний розвиток – термін «формування».

Формування особистості – *процес соціального розвитку молодої людини, становлення її як суб'єкта діяльності, члена суспільства, громадянина.*

Формування особистості відбувається під впливом усіх без винятку умов суспільства: екологічних, соціальних, економічних,

ідеологічних та ін. Воно відбувається у соціальній системі шляхом виховання і має на увазі завершеність людської особистості, досягнення рівня зрілості, стійкості, свідомої підготовки до самостійного дорослого життя.

4.2. Рушійні сили і основні закономірності формування та розвитку особистості

Рушійними силами розвитку і формування особистості є *протиріччя*. Розрізняють внутрішні і зовнішні, загальні та індивідуальні протиріччя (М. Вайндорф-Сисоєва, Л. Крившенко).

Внутрішні суперечності виникають на ґрунті незгоди з собою і виражаються в індивідуальних спонуканнях людини (наприклад, протиріччя між зростаючими вимогами людини до себе, свого організму і тим потенціалом, яким він володіє).

Зовнішні протиріччя стимулюються силами ззовні, відносинами людини з іншими людьми, суспільством, природою (наприклад, протиріччя між вимогами, що ставляться навчальним закладом, і бажанням учня).

Загальні (універсальні) суперечності зумовлюють розвиток кожної людини й усіх людей (наприклад, протиріччя між матеріальними та духовними потребами і реальними можливостями їх задоволення).

Індивідуальні суперечності характерні для кожної окремої людини.

4.3. Фактори, що впливають на формування та розвиток особистості

Фактор (від лат. factor – робить, що виробляє) – *рушійна сила, причина будь-якого процесу, явища*.

На формування та розвиток особистості впливають зовнішні і внутрішні, біологічні (спадковість) і соціальні фактори.

До *зовнішніх факторів* належать природне і соціальне макросередовище, мезо- і мікросередовище, виховання в широкому і вузькому соціальному і педагогічному сенсі.

До *зовнішніх чинників* належить власна активність особистості, породжувана протиріччями, інтересами та іншими мотивами, яка реалізується у самовихованні, діяльності та спілкуванні.

До *соціальних факторів* належать середовище і виховання, до *біологічних* – спадковість.

Таким чином, на формування і розвиток особистості, у першу чергу, впливають такі фактори, як спадковість, середовище і виховання.

Спадковість – природна властивість організмів зберігати і передавати у ряді поколінь характерну сукупність загальних батьківських рис, повторюючи подібні типи обміну речовин та індивідуального розвитку в цілому. Носіями спадковості є гени.

Дітям від батьків передаються зовнішні ознаки (колір волосся, очей, особливості конституції), фізіологічні особливості (група крові, резус-фактор, поєднання білків в організмі), особливості нервової системи (тип нервової діяльності, деякі безумовні рефлексії), окремі хвороби (шизофренія, карликовість).

У спадщину дітям передаються тільки *здатки* – анатомо-фізіологічні особливості організму, що лежать в основі розвитку *здібностей* – сукупності вроджених і набутих індивідуально-психологічних властивостей людини, які є суб'єктивною умовою успішного виконання певного виду діяльності.

Для того, щоб задатки перейшли у здібності, для їх прояву й розвитку необхідно створити певні умови.

Середовище – реальна дійсність, сукупність життєвих умов, в яких відбувається формування та розвиток особистості.

Умовно середовище поділяють на природне (географічне), соціальне, освітнє та домашнє. До *природного* середовища відносять клімат, природні умови і ресурси; до *соціального* відносять сукупність суспільних і психологічних умов: місце проживання, оточення (школа, компанії, друзі, приналежність до певної субкультури тощо), засоби масової інформації; під *освітнім* середовищем розуміють природне або штучно створене соціокультурне оточення учня, що включає різні види засобів і змісту освіти, які здатні забезпечувати продуктивну діяльність учня; до *домашнього* середовища відносять сім'ю, родичів.

Виховання корегує вплив спадковості й середовища на формування й розвиток особистості. Його ефективність більше визначається рівнем підготовленості особистості до сприйняття виховного впливу. Люди по-різному піддаються вихованню: одні можуть повністю підкоритися волі вихователя, інші – лише частково, треті – цілком ігнорують виховні вимоги.

Психолог Л. Виготський обґрунтував ідею про провідну роль навчання у розвитку особистості. Суть ідеї полягає в тому, що особистість у своєму розвитку проходить два рівні: рівень «актуального розвитку», на якому дитина може виконувати завдання самостійно, та другий рівень – «зона найближчого розвитку». На цьому рівні учень *поки що* не може самостійно вирішити проблему, у цьому йому допомагають дорослі. Але надалі він намагається вирішити її самостійно. Виховання буде ефективним лише тоді, коли йтиме попереду розвитку.

Формування і розвиток особистості можливі тільки у діяльності – активному, цілеспрямованому процесі людини по досягненню свідомо

поставлених цілей, пов'язаних із задоволенням власних потреб та інтересів, а також з виконанням вимог до неї з боку суспільства.

До *основних* видів діяльності належать гра, навчання та праця. За спрямованістю розрізняються пізнавальна, громадська, спортивна, художня, технічна, ремісницька та гедонічна (спрямована на отримання втіхи, задоволення) діяльність. На кожному віковому етапі формування й розвитку переважає певний вид діяльності: у дошкільному віці – ігрова, у шкільному віці – навчальна, у дорослих – трудова діяльність.

Особливим видом діяльності є *спілкування* – одна з універсальних форм активності особистості (поряд з пізнанням, працею, грою), що виявляється у встановленні і розвитку контактів між людьми, у формуванні міжособистісних відносин.

У формуванні і розвитку особистості велика роль надається *соціалізації* – процесу входження індивідуума у соціум. Він передбачає засвоєння людиною певної системи цінностей (норм, правил, знань, уявлень) для функціонування у суспільстві, отримання власного соціального досвіду і активного формування особистості.

Завдяки їй відбувається успадкування та перетворення індивідами соціального досвіду у власні установки, орієнтації, навички, уміння, здібності тощо. Мета соціалізації – допомогти дитині адаптуватися у суспільстві, засвоїти досвід старших, зрозуміти своє покликання, знайти шляхи найефективнішого самовизначення. Її результатом є активне відтворення особистістю набутого соціального досвіду у діяльності та спілкуванні.

4.4. Проблема розвитку особистості у зарубіжній педагогіці

У зарубіжній педагогіці проблема розвитку особистості вивчається за трьома основними напрямками: біологізаторським (біологічним), соціологізаторським (соціологічним) і біосоціальним (теорія конвергенції).

Представники *біологізаторського* напрямку (М. Монтесорі, Е. Фромм та ін.) головним фактором, що впливає на розвиток особистості, вважають спадковість, тобто передачу від батьків до дітей певних якостей. Носіями спадковості є гени.

Представники *соціологізаторського* напрямку (К. Гельвецій, Д. Дідро, Ж.-Ж. Руссо та ін.) головним фактором розвитку особистості вважають оточуюче середовище, в якому найбільшу перевагу надають середовищу домашньому.

Представники *теорії конвергенції* (засновник В. Штерн) вважають, що на формування і розвиток особистості впливають і спадковість, і середовище, але більше – спадковість.

Вітчизняна педагогіка виходить із того, що на формування і розвиток особистості впливають усі фактори: спадковість, середовище й виховання, але провідними факторами є середовище й виховання.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Дайте визначення понять «формування» і «розвиток» особистості.
2. Визначте місце та роль виховання й навчання у розвитку особистості.
3. Назвіть і розкрийте рушійні сили і закономірності формування і розвитку особистості.
4. Назвіть і розкрийте основні фактори формування і розвитку особистості.
5. Визначте сутність біологізаторського, соціологізаторського підходів та теорії конвергенції розвитку особистості.

Тема 5 ЦІЛІСНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ПРОЦЕС

- 5.1 Поняття педагогічного процесу, його цілісність
- 5.2 Основні закономірності та принципи цілісного педагогічного процесу
- 5.3 Структура і функції цілісного педагогічного процесу
- 5.4 Етапи цілісного педагогічного процесу

5.1. Поняття педагогічного процесу, його цілісність

Педагогічний процес – одна з базових категорій педагогічної науки. Для того щоб досягти наміченої мети, виховання має бути організованим, тобто вихованню необхідно надати форму керованого процесу, в якому належним чином будуть поєднані взаємодія вчителів та учнів, отримані певні результати.

Процес – послідовна зміна явищ, станів, які тісно пов'язані між собою, закономірно йдуть один за одним та являють собою стадії (етапи) розвитку в безперервному поступальному русі.

Педагогічний процес – цілеспрямована взаємодія педагогів та учнів, у ході якої відбувається виховання, навчання, формування і розвиток вихованців.

Уперше це поняття у педагогіці було використано П. Каптеревим.

До недавнього часу у педагогічній літературі використовувався термін «навчально-виховний процес», але це поняття є завузьким, неповним, воно не відображає всієї складності процесу і передусім – його головних рис – цілісності та спільності. Сутність цілісного педагогічного процесу становить забезпечення єдності навчання, виховання, формування та розвитку на основі їх цілісності та спільності (Н. Якса).

Цілісний педагогічний процес – це цілеспрямована, насичена змістом, організаційно оформлена взаємодія педагогів та вихованців, спрямована на вирішення розвиваючих, навчальних та виховних задач.

5.2. Основні закономірності та принципи цілісного педагогічного процесу

Закономірності – це стійкі, суттєві, об'єктивні, повторювані зв'язки між явищами і процесами, що характеризують їх розвиток.

Серед основних закономірностей цілісного педагогічного процесу (ЦПП) можна виокремити (Н. Якса):

1) закономірність динаміки ЦПП. Величина всіх наступних змін залежить від величини змін на попередньому етапі, тобто ЦПП має поступальний, «сходишковий» характер. Чим вищі проміжні досягнення, тим вагоміший кінцевий результат;

2) закономірність розвитку особистості в ЦПП. Темпи та досягнутий рівень розвитку особистості залежать від спадковості; виховного та навчального середовища; включення у навчально-виховну діяльність; засобів та способів педагогічного впливу, які застосовуються;

3) закономірність керівництва ЦПП, що залежить від інтенсивності зворотніх зв'язків між вихователем та вихованцями, величини, характеру та ґрунтовності корекції;

4) закономірність єдності зовнішньої (педагогічної) та внутрішньої (пізнавальної) діяльності;

5) закономірність розвитку та результатів ЦПП обумовлена потребами суспільства та особистості, можливостями суспільства, умовами протікання процесу.

Принципи – основні положення будь-якої теорії, науки в цілому; основні вимоги, запропоновані до чогось. Принципи впливають із закономірностей (виховання або навчання).

Принципи ЦПП – певна система вимог до навчання, виховання, виконання яких забезпечує ефективність загальної діяльності педагога й учня під час створення умов для саморозвитку й формування особистості школяра.

У сучасній педагогіці виділяють такі принципи ЦПП (Н. Якса):

1) принцип суспільно-ціннісної цільової спрямованості ЦПП – відповідність вимогам сучасного суспільства, єдність з іншими природними та суспільними процесами;

2) принцип комплексності різних видів діяльності: навчально-пізнавальної, суспільно-політичної, трудової, спортивної, вільного спілкування, художньої, побутової;

3) принцип виховання та навчання дітей у колективі;

4) принцип єдності вимогливості та поваги до дітей; гуманізм, довіра;

5) принцип поєднання педагогічного керівництва з організацією спільної діяльності, а також із проявом самодіяльності, творчості та ініціативи школярів у навчанні та вихованні;

6) принцип естетизації всього життя дитини, створення позитивного, емоційно комфортного середовища, розвиток художньо-естетичного смаку, пізнання краси навколишнього світу;

7) принцип урахування вікових, індивідуальних особливостей дитини у всьому ЦПП.

5.3. Структура і функції цілісного педагогічного процесу

Структура – внутрішня побудова, послідовність і взаємозв'язок складових його компонентів.

Структуру ЦПП складають такі основні компоненти: цільовий, змістовний, діяльнісний, результативний.

Цільовий компонент містить усю різноманітність цілей, завдань ЦПП.

Змістовний компонент відображає зміст, закладений як у загальну мету, так і в кожне конкретне завдання.

Діяльнісний компонент передбачає реалізацію механізму взаємодії педагогів та вихованців, їх співробітництво; організацію інструментарію ЦПП: форм, методів, засобів, прийомів.

Результативний компонент відображає ефективність ЦПП, характеризує зміни, які були досягнуті відповідно поставленої меті.

До основних функцій цілісного педагогічного процесу належать:

- інформаційна (просвіта школярів);
- виховна (особистісні зміни вихованців);
- розвиваюча (всебічний розвиток вихованців);
- аксіологічна (ціннісна орієнтація вихованців, формування їх ставлення до предметів та явищ);
- соціальної адаптації (пристосування вихованців до життя у реальних умовах).

5.4. Етапи цілісного педагогічного процесу

У ЦПП виокремлюють три головні етапи: підготовчий, основний і заключний.

На *підготовчому етапі* створюються умови, найбільш сприятливі для протікання ЦПП. Організація цих умов вимагає розв'язання таких завдань: цілепокладання, діагностування умов, прогнозування досягнень, проектування та планування розвитку процесу.

Основний етап містить такі елементи: постановка і роз'яснення цілей та завдань майбутньої діяльності, взаємодія педагогів і учнів; використання методів і форм педагогічного процесу, що передбачені

заздальгідь, створення сприятливих умов; здійснення різноманітних заходів стимулювання діяльності школярів, забезпечення зв'язку ЦПП з іншими.

Заклучний етап включає аналіз одержаних результатів, виявлення помилок, які виникли у педагогічному процесі, аналіз причин, що призвели до цих помилок і проектування заходів для подальшого запобігання означених помилок або їх усунення.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Що таке «цілісний педагогічний процес»? Дайте його характеристику.
2. Охарактеризуйте основні компоненти ЦПП.
3. Проаналізуйте загальні закономірності ЦПП.
4. Охарактеризуйте принципи ЦПП.

Тема 6 ПЕДАГОГІЧНІ ІННОВАЦІЇ ТА ТЕХНОЛОГІЇ

- 6.1 Поняття педагогічної інновації
- 6.2. Поняття педагогічної технології
- 6.3. Педагогічні технології

6.1. Поняття педагогічної інновації

Інновації – (от англ. innovation – новизна, нововведення) – *новизна, нововведення, зміна, оновлення, створення і введення чогось нового, використання вже відомого з іншою метою.*

Інновації – це зміни всередині педагогічної системи, які поліпшують перебіг і результати педагогічного процесу. Іншими словами, інновації – цілеспрямований процес введення нового у структурні компоненти педагогічного процесу: мета, зміст, форми і методи навчання та виховання, в організацію спільної діяльності вчителя та учнів, що сприяють підвищенню їх ефективності.

У даного процесу є свої етапи, стадії. До теперішнього часу у науковій літературі склалася наступна схема членування інноваційного процесу на етапи (Е. Каменська).

1. *Етап народження* нової ідеї або виникнення концепції нововведення; умовно його називають етапом відкриття, яке є результатом фундаментальних і прикладних наукових досліджень.

2. *Етап винаходу*, тобто створення нововведення, втіленого в який-небудь об'єкт, матеріал або духовний продукт-зразок.

3. *Етап практичного застосування* отриманого нововведення, його доопрацювання; завершується цей етап отриманням стійкого позитивного ефекту або нововведення.

4. *Етап поширення нововведення*, що полягає в його широкому впровадженні, дифузії нововведення в нові сфери.

5. *Етап готовності нововведення в конкретній області*, коли нововведення перестає бути таким, втрачаючи свою новизну. Завершується цей етап заміною даного нововведення більш ефективним.

6. *Етап скорочення масштабу застосування нововведення*, пов'язаний із заміною його новим продуктом.

Дана структура етапів інноваційного процесу є спрощеною схемою його реального розгортання. Конкретний інноваційний процес не обов'язково повинен включати всі представлені етапи та їх послідовність.

У педагогічній науці виділяються: *новизна абсолютна* (принципово невідоме «нововведення», відсутність аналогів і прототипів), *новизна відносна* (місцева, приватна, умовна), *псевдоновизна* (прагнення зробити не стільки краще, скільки інакше), *винахідницькі дрібниці*.

6.2. Поняття педагогічної технології

У педагогіці та психології все частіше вживаються поняття «технологія», «педагогічна технологія», «технологія навчання», «технологія виховання», «технологія розвитку особистості» тощо.

З 50-х років ХХ ст. термін «педагогічні технології» став широко застосовуватися у зарубіжній педагогіці у зв'язку з виникненням технологічного підходу до навчання спочатку в американській, а потім і в європейській школі.

Технологія – сукупність засобів, процесів, операцій, за допомогою яких здійснюється педагогічний процес.

Технологія педагогічна – послідовна взаємопов'язана система дій педагога, що реалізує науково обґрунтований проект педагогічного процесу і має вищий рівень ефективності, надійності, гарантованого результату, ніж традиційні методики навчання і виховання.

Педагогічні технології можуть бути представлені як технології навчання (дидактичні технології) так і технології виховання.

Педагогічна технологія у загальнопедагогічному розумінні характеризує навчальний процес: діяльність вчителів та учнів, його структуру, форми організації навчання, методи й засоби навчання. Тому до структури педагогічної технології входять (за Г. Селевко):

1. Концептуальна основа.

2. Змістова частина навчання:

а) мета навчання – загальна й конкретна;

б) зміст навчального матеріалу;

3. Процесуальна частина – технологічний процес:

а) організація навчального процесу;

- б) методи й форми навчальної діяльності учнів;
- в) методи й форми роботи вчителя;
- г) діяльність учителя щодо керівництва процесом засвоєння матеріалу;
- д) діагностика навчального процесу.

6.3. Педагогічні технології

У сучасний час існує багато педагогічних технологій: проблемного навчання, ігрові технології, особистісно орієнтованого навчання, розвивального навчання, інтерактивного навчання, проектна технологія тощо.

Ігрові педагогічні технології

Вперше поняття «ігрові педагогічні технології» вводить Г. Селевко. Історично одним з головних завдань гри є навчання.

У практиці роботи школи використовуються такі навчальні ігри: імітаційні, операційні, рольові, сюжетні, ігри-змагання.

У *імітаційних* іграх імітується діяльність організацій, подій, конкретна робота людей (вчитель, політик та ін.).

В *операційних* іграх відпрацьовується виконання конкретних специфічних операцій (методика проведення бесіди, дискусії, диспуту).

У *рольових* іграх відпрацьовується тактика поведінки, дій, виконання функцій. Між учасниками гри розподіляються ролі залежно від ситуації, що винесена на обговорення.

У *сюжетних* іграх розглядається діяльність головних виконавців у тих чи інших ситуаціях (лікар, мати, водій).

Ігри-змагання орієнтовані на виявлення переможців у змаганнях з фізичної культури, у групових дискусіях, в іграх-КВК та ін.

Технологія особистісно-орієнтованого навчання

Зазначена технологія – це цілеспрямований процес, в основу якого покладено принцип «розвиваючої допомоги», що проголошує максимальну самостійність школяра: не вирішуйте за нього його проблеми, краще дайте йому зрозуміти себе, збудити власну активність, що знайде відображення у виборі цілей, змісту і методів навчання.

Цілі й завдання технології особистісно-орієнтованого навчання:

- розвивати індивідуальні та пізнавальні здібності кожної дитини;
- максимально виявляти, ініціювати, використовувати індивідуальний (суб'єктивний) досвід дитини;
- допомогти особистості пізнати себе, самовизначитися і самореалізуватися, а не формувати заздалегідь задані якості.

Технологія особистісно-орієнтованого навчання припускає спеціальне конструювання навчального тексту, дидактичного матеріалу, методичних рекомендацій щодо його використання, типів навчального діалогу, форм контролю за особистим розвитком учня під час

оволодіння знаннями. Тільки за наявності дидактичного забезпечення, що реалізує принцип суб'єктивної освіти, можна говорити про побудову особистісно-орієнтованого процесу навчання.

Як правило, процес навчання відбувається у змінних, диференційованих групах шляхом організації експерименту, досліджень, участі у дидактичних іграх.

Технологія модульного навчання

Технологія модульного навчання є одним із видів особистісно-орієнтованого навчання. Вона відрізняється від традиційного навчання цілями й завданнями, програмно-методичним забезпеченням, організаційними формами та ін.

Модульне навчання – вид навчання, в основі якого лежить модуль – логічно завершена, системно впорядкована частина теоретичних знань і практичних умінь з певної дисципліни, адаптованих до індивідуальних особливостей і визначена оптимальним часом на організацію їх засвоєння. При модульному навчанні оцінюванню підлягає уся діяльність учнів: відвідування занять, виконання різного роду робіт (домашнього завдання, самостійних робіт, відповіді на уроці, підсумковий рівень знань, умінь і навичок та ін.). Модуль обов'язково супроводжується *рейтинговим контролем* знань і вмінь учнів.

Основними підходами до організації модульного навчання є:

- завдання з випереджальним вивченням теорії;
- вивчення матеріалу за допомогою дидактично виважених, змістовно пов'язаних і закінчених блоків-модулів;
- проблемний та індивідуально-диференційований підхід до навчання;
- організація активної науково-пошукової діяльності учнів;
- технологізація навчального процесу та ін.

Модульна технологія навчання характеризується 30-хвилинним відрізком організації навчально-виховного процесу (модульний урок). В основній школі застосовується блочний модуль 2 x 30. Як правило, навчальний матеріал поділяється на логічно завершені частини (модулі), якими можуть бути тема чи розділ.

Технологія інтерактивного навчання

Інтерактивне навчання (від англ. «interact», де inter – взаємний, act – діяти – здатний до взаємодії, діалогу) – спеціальна форма організації пізнавальної діяльності учнів, що має на меті створення комфортних умов навчання, за яких кожен учень досягає успіху, реалізує свої інтелектуальні можливості. Навчання проходить в умовах постійної та активної взаємодії всіх учнів; це спільне навчання, взаємонавчання (колективне, групове, навчання у спільній праці), де вчитель і учень є рівноправними, рівнозначними суб'єктами навчання. У процесі інтерактивного навчання моделюються життєві ситуації, використовуються рольові ігри, спільне вирішення проблем; учні вчаться спілкуванню з людьми, бути демократичними, критично мислити,

приймати продумані рішення.

Цілі і завдання інтерактивного навчання:

- розширення пізнавальних можливостей учнів, зокрема в здобуванні, аналізі та застосуванні інформації з різних джерел;
- можливість перенесення отриманих умінь, навичок та способів діяльності на різні предмети та позашкільне життя учнів;
- формування глибокої внутрішньої мотивації.

Правила організації інтерактивного навчання:

- до роботи мають бути залучені усі учні;
- активна участь у роботі має заохочуватися;
- учні повинні бути підготовлені до роботи у малих групах;
- учні повинні самостійно розробляти і виконувати правила роботи у малих групах.

Проектна технологія

Проект (з лат. «proectus» – кинутий уперед) – намір, який буде здійснено в майбутньому. Ця технологія виникла ще у 20-ті роки минулого сторіччя в США.

Проект – сукупність певних дій, документів, текстів для створення реального об'єкта, предмета, створення різного роду теоретичного / практичного продукту. Проектування передбачає планування, аналіз, пошук, реалізацію, результат (замислив – спроектував – здійснив).

Цілі і завдання проектної технології:

- передати учням суму знань, а також навчити їх здобувати ці знання самостійно, застосовувати здобуті знання для розв'язання нових пізнавальних і практичних завдань;
- сприяти формуванню в учнів комунікативних навичок;
- прищепити учням вміння використовувати дослідницькі прийоми: збирання інформації, аналіз з різних точок зору, висування гіпотез, вміння робити висновки.

У практиці роботи школи можуть бути використані такі *типи проектів*: творчі, ігрові, інформаційні, практико-орієнтовані, дослідницькі та ін.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Що таке «педагогічні інновації»? Назвіть і проаналізуйте етапи інноваційного процесу.
2. Що таке «педагогічні технології»? Назвіть та проаналізуйте структуру педагогічної технології.
3. Назвіть педагогічні технології та проаналізуйте їх.

МОДУЛЬ 2 ТЕОРІЯ ВИХОВАННЯ

Тема 7 СУТНІСТЬ, ЗАКОНОМІРНОСТІ, ПРИНЦИПИ ВИХОВАННЯ І САМОВИХОВАННЯ

- 7.1 Сутність процесу виховання
- 7.2. Рушійні сили процесу виховання
- 7.3. Етапи процесу виховання
- 7.4. Закономірності і принципи процесу виховання
- 7.5. Самовиховання і перевиховання особистості

7.1. Сутність процесу виховання

Термін «виховання» виник у XVIII ст. й спочатку сприймався буквально як «напоїти», «нагодувати» дитину. Але з часом поняття «виховання» почало означати не лише догляд за дитиною, а ще й турботу про її духовне зростання, її мораль.

У педагогіці важко знайти більш багатозначніше поняття, ніж виховання. Найчастіше його розглядають у широкому та вузькому педагогічному змісті. Більшість педагогів вважають, що виховання – це *цілеспрямований та організований процес формування особистості.*

Виховання як педагогічний процес (от лат. processus – рух) – це певним чином педагогічно організована взаємодія вихователя та вихованця, їх спільний рух у системі соціального життя, подій, явищ, переживань та досвіду.

Процес виховання – *багатофакторний*. На нього впливають об'єктивні (рівень соціально-економічного розвитку, звичаї, традиції, природне середовище та ін.) і суб'єктивні (соціально-педагогічна діяльність середовища, навчально-виховних закладів тощо) фактори.

Процес виховання – *тривалий*. Він розпочинається з моменту народження дитини і триває все життя.

Процес виховання – *складний*. Його результати бувають малопомітні й не так виразно відчутні, як, наприклад, у процесі навчання.

Процес виховання – *варіативний*. У тих самих умовах залежно від ставлення вихованців до виховання, їхнього соціального досвіду, а також рівня професійної підготовки вихователів та їхньої майстерності *результати* виховання можуть бути різними.

Процес виховання – *двосторонній*, у ньому взаємодіють вихователь і вихованець. Впливаючи на вихованця, вихователь одержує зворотню інформацію про результати впливу.

Процес виховання – *комплексний*. Формування всебічно розвиненої особистості передбачає єдність мети, завдань, змісту, форм і методів виховання.

Процес виховання – *безперервний*, він проходить регулярно, систематично, а не час від часу.

7.2. Рушійні сили процесу виховання

Процес виховання складний і динамічний. Його рушійними силами є **протиріччя**, які можна умовно поділити на дві групи – зовнішні й внутрішні.

До *зовнішніх* відносять протиріччя:

- між вимогами школи й сім'ї;
- між вимогами різних учителів, що працюють в одному класі;
- між організованим вихованням школи й стихійним впливом оточення вихованця.

До *внутрішніх* відносять:

- протиріччя між зростаючими соціально значущими завданнями, які необхідно вирішити вихованцю, і наявними в нього можливостями;
- між можливостями розвитку вихованця й обмеженням умов соціального життя;
- між зовнішнім впливом і завданнями виховання.

7.3. Етапи процесу виховання

Організація процесу виховання проходить кілька етапів.

1-й етап – ознайомлення й усвідомлення вихованцем норм і правил поведінки (у школі, сім'ї, однолітками і т.п.). Цей етап можна назвати етапом одержання знань.

2-й етап – формування ставлення до отриманих знань про норми і правила поведінки. На цьому етапі формуються стійкі емоційні почуття вихованців до того, що вони роблять.

3-й етап – формування поглядів і переконань. Перехід знань у переконання означає глибоке усвідомлення того, що робить вихованець.

4-й етап – формування загальної спрямованості особистості в процесі різноманітної діяльності. Цей етап найважливіший, оскільки саме тут у вихованця виробляються вміння і навички тих вчинків і поведінки, про які він раніше знав тільки теоретично. Чим раніше вихованець включатиметься в педагогічно доцільну діяльність щодо вирішення реальних життєвих ситуацій, тим вище буде результат виховання.

7.4. Закономірності і принципи процесу виховання

Закономірності виховання – це стійкі, повторювані й істотні зв'язки у виховному процесі, внаслідок реалізації яких досягаються ефективні результати у розвитку й формуванні особистості.

Виділяють зовнішні й внутрішні закономірності процесу виховання.

Зовнішні закономірності характеризують залежність виховання від суспільних процесів і умов:

- характер виховання, його мета, завдання, зміст, форми й методи

--

- зумовлені потребами суспільства, його ідеологією й політикою;
- завдання, зміст і форми процесу виховання залежать від можливостей суспільства й умов, у яких він проходить;
- процес виховання відбувається під впливом різноманітних факторів: людей, предметів, явищ.

Внутрішні закономірності розкривають взаємозв'язки й взаємозалежності між компонентами процесу виховання:

- навчання, виховання, освіта й розвиток особистості взаємопов'язані між собою;
- процеси виховання й самовиховання взаємозалежні;
- у вихованні провідна роль належить діяльності й спілкуванню;
- у процесі виховання необхідно враховувати вікові та індивідуальні особливості вихованця;
- у процесі виховання колектив і особистість взаємозалежні;
- у процесі виховання завдання, зміст, форми й методи взаємопов'язані.

Принцип – керівне положення, основна вимога до діяльності й поведінки особистості.

Принципи виховання – система основних вимог, що визначають зміст, організацію й методи процесу виховання особистості. Принципи виховання впливають із закономірностей виховання.

До основних принципів виховання належать:

- *принцип цілеспрямованості* – уся виховна робота підпорядковується загальній меті та ідеалам виховання в українському суспільстві; у роботі відсутня стихійність, вона конкретна, перспективна;
- *принцип виховання особистості в колективі* – тільки в колективі завдяки спілкуванню індивід стає особистістю. Згуртований, діяльний колектив сприяє формуванню у вихованців моральних і духовних якостей, а також створює умови для якнайповнішої реалізації їх можливостей і здібностей;
- *принцип систематичності й послідовності* у вихованні – сформувати у вихованців світогляд, переконання, ідеали, інтереси, морально-вольові та інші якості неможливо, якщо процес виховання буде епізодичним, а не системним. Ефективність виховного процесу залежить від безперервності й послідовності педагогічного впливу на вихованців;
- *принцип поваги до особистості у поєднанні з розумною вимогливістю до неї* передбачає встановлення доброзичливих, поважних відносин між педагогом і вихованцем. Свідченням поваги до особистості учня є також розумна вимогливість до нього. Повага й вимогливість – дві взаємозалежні категорії;
- *принцип опори на позитивні сторони особистості* – педагог повинен бачити у вихованцеві не тільки негативні, але і позитивні якості, сторони;
- *принцип урахування вікових та індивідуальних особливостей* вбачає

знання й урахування педагогом особливостей фізичного розвитку, темпераменту, рис характеру, інтересів та інших якостей кожного вихованця;

- принцип поєднання педагогічного керівництва з ініціативою й самодіяльністю учнів означає, що вихованці беруть безпосередню участь у плануванні й організації заходів у школі, класі, у контролі за їх виконанням і оцінюванні досягнутих результатів;
- принцип комплексного підходу до виховання – це всебічне охоплення, гармонійний розвиток усіх сторін особистості школяра: розумової, фізичної, моральної, трудової, естетичної.
- Принципи, на які спирається процес виховання, становлять систему. До цієї системи включають і такі принципи, як народність, гуманізація, демократизація, етнізація, єдність педагогічних вимог школи, сім'ї та громадськості тощо.

7.5. Самовиховання і перевиховання особистості

Самовиховання - свідома, цілеспрямована діяльність особистості, спрямована на саморозвиток, самоосвіту, розвиток і удосконалення позитивних якостей (моральних, розумових, вольових, естетичних, фізичних) та подолання негативних рис характеру.

Процес самовиховання охоплює всі напрямки виховного процесу: розумове, фізичне, моральне, естетичне, трудове тощо.

Елементи самовиховання присутні у дітей різного віку. Так, діти дошкільного віку, хоча й не можуть ще усвідомити свої позитивні якості, але здатні визначити: що таке «добре», а що таке «погано».

У підлітковому віці у школярів все частіше виникають питання, пов'язані з самопізнанням, самоаналізом та самооцінкою. Однак нестача життєвого досвіду не завжди дозволяє їм зрозуміти мотиви власних вчинків. Тому підліткам необхідне тактовне педагогічне керівництво.

У юнацькому віці школярі вже можуть дати адекватну оцінку своїм діям та вчинкам. Тому процес самовиховання стає більш свідомим та цілеспрямованим.

Для того, щоб самовиховання проходило ефективно, необхідно забезпечити: *по-перше*, певний рівень підготовки особистості (високорозвинена самосвідомість, наявність ідеалу, прояв самостійності й активності), *по-друге*, педагогічне керівництво (стимулювання вчителем процесу самовиховання, надання допомоги учням у постановці мети, завдань, засобів, видів діяльності, критеріїв оцінки).

Процесу самовиховання притаманні наступні етапи:

Перший етап. Усвідомлення учнями необхідності самостійної роботи над собою; поява потреби в подоланні тих або інших негативних якостей, недоліків; розуміння ідеалу, якого він хоче досягнути. Роль

педагога – допомогти учням усвідомити свої недоліки, поставити вірну ціль у самовихованні.

Другий етап. Детальна розробка програми самовиховання; починати слід з розробки простих цілей і програми, і тільки потім їх ускладняти. Знайомство з методами та прийомами самовиховання. Педагог допомагає учням у розробці програми та її деталізації.

Третій етап. Реалізація програми самовиховання; оволодіння навичками самостійної роботи над собою. Педагог допомагає учням контролювати використання методів і прийомів самовиховання, результати втілених рішень.

Четвертий етап. Організація самоконтролю. Учні самостійно контролюють виконання програми самовиховання, ефективність використання методів і прийомів самовиховання.

Процес самовиховання припускає використання таких методів і прийомів: *самопізнання, самоаналіз, самостереження, зіставлення, самоволодіння, самонавіювання, самонаказ, самопідбатьорення, самоконтроль, самоперевірка.* Ці методи і прийоми тісно взаємопов'язані між собою. Їх правильний вибір визначає ефективність процесу самовиховання.

Перевиховання – *система виховних впливів, спрямованих на подолання негативних та розвиток позитивних якостей особистості у педагогічно занедбаних та важковиховуваних дітей.*

Перевихованням можна займатися лише орієнтуючись на конкретну особистість, враховуючи особливості її фізичного, психічного й соціального розвитку. При цьому варто пам'ятати, що перевиховання може дати позитивні результати у випадку, коли у людини з'являється потреба у самовиправленні і вона починає усвідомлювати необхідність у зміні способу життя, звичок, поглядів, поведінки.

Перевиховувати набагато складніше, ніж виховувати тому, що доводиться руйнувати погляди, звички, риси характеру, які вже сформувалися і формувати нові, незвичні для вихованців. Перевиховувати ще важче, якщо негативні риси набули стійкого характеру.

Перевиховання характерне для таких категорій вихованців: важковиховуваних, педагогічно занедбаних, неповнолітніх правопорушників і злочинців.

Процесу перевиховання характерні такі *принципи* (М. Фіцула): поєднання переконання з примусом, гуманне ставлення до важковиховуваних учнів, об'єктивне ставлення до важковиховуваного учня у процесі його перевиховання, ставлення до важковиховуваного учня як до всіх школярів, педагогічний вплив на важковиховуваного учня в неефектному стані, випереджувальне формування позитивних якостей, а не боротьба з недоліками, провідна роль наставника у

перевихованні.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте поняття «виховання» та розкрийте його сутність.
2. Що є рушійними силами процесу виховання?
3. Назвіть та розкрийте етапи процесу виховання.
4. Назвіть і охарактеризуйте закономірності та принципи виховання.
5. Що таке самовиховання і перевиховання особистості?

Тема 8 ЗМІСТ ПРОЦЕСУ ВИХОВАННЯ

8.1 Поняття про зміст виховання

8.2. Основні складові (напрямки) процесу виховання: розумове, фізичне; моральне, трудове, естетичне, екологічне виховання

8.1. Поняття про зміст виховання

Зміст виховання – *система наукових, духовних та професійних знань, вмінь та навичок, а також норм та правил поведінки, оволодіння якими забезпечує формування гармонійно розвиненої, соціально активної особистості.*

В останні роки погляди на зміст виховання швидко та радикально змінювалися. У першу чергу, це відобразилося в орієнтації школи на гуманізацію та демократизацію у вихованні дітей, відторгненні авторитарно-командного стилю у спілкуванні з дітьми, розвитку індивідуальних та творчих сил школярів, створенні умов для цілеспрямованого та систематичного розвитку учнів як суб'єкта діяльності, особистості, індивідуальності.

Кінцевою метою виховання у сучасних умовах стає підготовка учнів до повноцінного життя, в якій вони будуть виконувати ролі громадянина, робітника, сім'янина (І. Підласий).

Громадянин: виконання громадянських обов'язків – почуття обов'язку перед державою, суспільством, батьками; почуття національної гордості та патріотизму; повага до Конституції та органів державної влади, символів державності (гербу, прапору, гімну); дбайливе ставлення до національних багатств держави, мови, культури, традицій; чесність, правдивість, чуйність, милосердя.

Робітник: дисциплінованість та відповідальність; працездатність та організованість; спеціальні та економічні знання; творче ставлення до праці; ініціативність та самостійність;

--

діловитість та підприємництво; відповідальність за результати праці.

Сім'янин: працелюбство, відповідальність, тактовність, вихованість, культура спілкування; акуратність, чистоплотність, гігієнічні навички; здоров'я, звичка до активного способу життя; знання практичної педагогіки; вміння виховувати дітей; готовність взяти шлюб і виконувати сімейні обов'язки.

8.2. Основні складові (напрямки) процесу виховання

У виховному процесі виділяють такі основні напрямки виховання: розумове, фізичне, моральне, трудове, естетичне, екологічне.

Виховання розумове (інтелектуальне) – цілеспрямований організований процес розвитку розумових сил та мислення учнів, формування культури розумової праці, озброєння знаннями основ наук; формування наукового світогляду та національної самосвідомості; розвиток розумових сил та здібностей; розвиток пізнавальних інтересів та потреб; формування пізнавальної активності; оволодіння основними мислинневими операціями.

Мета розумового виховання – формування розумової культури учнів.

Основні *завдання* розумового виховання учнів:

- дбати про те, щоб школярі набули загальні і професійні знання, які відповідають рівню досягнень сучасної науки;
- формування культури розумової праці;
- формування основ наукового світогляду;
- розвиток пізнавальних інтересів і потреб.

Загальні і професійні знання учні одержують у процесі вивчення шкільних дисциплін, самостійної роботи. Учні опановують факти, поняття, положення з різних галузей науки, культури й мистецтва.

Формування культури розумової праці спрямоване на формування в учнів інтелектуальних умінь: уміння читати, слухати, писати, працювати з книгою і підручником, усно формулювати й викладати свої думки тощо.

Особливе значення для розумового виховання має формування наукового світогляду учнів.

Науковий світогляд – система поглядів, понять, переконань (філософських, соціально-політичних, моральних, естетичних) людини, що визначають її ставлення до навколишньої дійсності та її місце в ній. Сучасна українська школа зорієнтована на формування в учнів науково-матеріалістичних поглядів і переконань, що має відбуватися в ході всього навчально-виховного процесу.

Розвиток пізнавальних інтересів і потреб учнів – вибіркова спрямованість школярів, звернена до області пізнання, до її предметного змісту та до процесу оволодіння знаннями. Прогресивна тенденція розвитку пізнавальних інтересів полягає в тому, щоб

спонукати школярів до оволодіння сутністю пізнаваного процесу, не залишатися на поверхні знань.

Фізичне виховання – цілеспрямований, організований процес зміцнення здоров'я, розвитку рухових умінь і навичок учнів.

Мета фізичного виховання – формування фізичної культури особистості.

Правильно організоване фізичне виховання учнів створює передумови для повноцінної розумової діяльності, підвищує функціональні можливості організму, фізичну працездатність навчальної праці, сприятливо впливає на розвиток інтелектуальних якостей. Регулярні заняття фізичними вправами впливають на організм школярів, дають змогу розвивати, вдосконалювати й коригувати (виправляти) його.

Основні завдання фізичного виховання:

- зміцнення здоров'я;
- загартування організму, підвищення його опіру до простудних захворювань;
- розвиток рухових якостей (сили, швидкості, витривалості, спритності, гнучкості);
- озброєння знаннями з теорії й методики занять фізичною культурою, з спорту, з гігієни;
- формування навичок і звичок, інтересу до регулярних занять фізичними вправами.

Основні засоби фізичного виховання: фізичні вправи (гімнастика, ігри, туризм, спорт, природні і гігієнічні фактори).

Форми організації фізичного виховання: урок фізичної культури, гімнастика перед уроками, фізкультпаузи, фізкультхвилини, години здоров'я, позаурочні заняття в секціях і гуртках, спортивні змагання, свята, спартакіади, вечори та ін.

Моральне виховання – цілеспрямований, організований процес формування моральних якостей, потреб, почуттів, навичок і звичок моральної поведінки.

Основою морального виховання є етика – наука про мораль, її природу, структуру, особливості поведінки й розвитку моральних норм, взаємин між людьми в суспільстві.

Мета морального виховання – формування моральної культури особистості.

Завдання морального виховання:

- формування моральної свідомості (здійснюється шляхом моральної освіти, що дає уявлення про моральні норми, принципи, ідеали; впливає на формування понять, оцінок, суджень, переконань; сприяє моральному самовихованню особистості);
- формування моральної поведінки (послугування моральними нормами, принципами, правилами поведінки в школі й

--

- повсякденному житті);
- виховання моральних звичок (сумлінно виконувати громадські, трудові, сімейні обов'язки; виховувати свідому дисципліну й культуру поведінки: культуру спілкування, культуру зовнішності, культуру мовлення);
- формування моральних почуттів (емоційне ставлення особистості до різних вчинків);
- формування єдності і взаємозв'язку моральної свідомості й поведінки особистості.

Форми морального виховання: спеціальні уроки, етичні бесіди, доповіді, лекції, тематичні вечори, вечорниці та ін.

Трудове виховання – цілеспрямований процес формування свідомого ставлення до праці, прищеплення вмінь і навичок активної трудової діяльності.

Мета трудового виховання – формування культури праці.

Основні завдання трудового виховання:

- формувати працьовитість, свідоме, творче й відповідальне ставлення до праці;
- формувати трудові вміння і навички, культуру розумової й фізичної праці;
- готувати учнів до виконання необхідних доступних видів професійної діяльності;
- готувати до вибору професії.

До трудового виховання належать: навчальна праця, трудове навчання, суспільно корисна праця, праця із самообслуговування.

Трудове виховання здійснюється і під час *позакласної* роботи. Основними *формами* позакласної роботи є різні гуртки, клуби, станції техніків і т.п.

Складовою частиною трудового виховання є професійна орієнтація школярів.

Професійна орієнтація школярів – комплекс психолого-педагогічних, методичних та організаційних заходів щодо надання допомоги учням у виборі професії.

Для того, щоб правильно обрати майбутню професію, учень має знати про неї якнайбільше: її престижність, затребуваність, де її можна одержати та ін. Професійна орієнтація в школі включає *професійну освіту, професійні консультації, професійну діагностику, професійний відбір і професійну адаптацію.*

Естетичне виховання – цілеспрямований, організований процес формування естетичних понять, оцінок, суджень, смаків, здібностей сприймати й творити життя за законами краси.

Мета естетичного виховання – формування естетичної культури особистості.

Основні завдання естетичного виховання:

--

- оволодіння естетичними знаннями;
- формування й розвиток естетичного сприйняття;
- формування естетичних поглядів і смаків;
- розвиток творчих здібностей, художньо-естетичних вмінь;
- формування естетичного ставлення до навколишньої дійсності (природи, праці, людських відносин);
- формування готовності творити і вносити прекрасне в життя;
- розвиток емоційної сфери.

Основні засоби естетичного виховання: природа, праця, мистецтво, література, музика, кіно.

Екологічне виховання – цілеспрямований, організований процес формування в школярів системи наукових знань, поглядів, переконань, що забезпечують формування відповідального ставлення до навколишнього середовища в усіх видах діяльності учнів.

Мета екологічного виховання – формування екологічної культури учнів.

Основні завдання екологічного виховання:

- засвоєння провідних ідей, понять і наукових фактів, що визначають оптимальний вплив людини на природу;
- розуміння цінностей природи як джерела матеріальних і духовних сил суспільства;
- формування навичок і вмінь природоохоронної діяльності;
- прищеплення любові до природи, бажання берегти її;
- організація діяльності щодо поліпшення природного середовища, виховання непримиримого ставлення до дій людей, що завдають їй шкоди, пропаганда природоохоронних ідей.

Формування екологічної культури відбувається в навчальний та позанавчальний час. У навчальний час особлива увага приділяється вивченню різних предметів і встановленню міжпредметних зв'язків. Так, фізика й хімія оперують знаннями про наукові принципи й основи сучасного виробництва, його вплив на навколишнє середовище; історія, природознавство показують неприпустимість варварського ставлення до природи; географія й біологія дають знання про світ рослин, тварин, середовище, в якому вони живуть.

У позанавчальний час робота спрямована на розвиток і поглиблення матеріалу, що вивчається на уроках. У її основі лежить краєзнавчий принцип вивчення й охорони природи.

Форми екологічного виховання: навчальні екскурсії в природу; обговорення екологічних проблем; написання і захист доповідей, рефератів; куточки природи в школі; шкільні лісництва; туристсько-краєзнавча робота.

У виховному процесі існують і такі напрямки як громадянське, національне, патріотичне, гуманістичне, економічне, правове, статеве та ін.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Яка кінцева мета виховання у сучасній школі?
2. В чому полягає «зміст процесу виховання»?
3. Назвіть основні напрямки виховання, їх мету, завдання, форми організації.

Тема 9

ЗАГАЛЬНІ МЕТОДИ, ЗАСОБИ ТА ФОРМИ ВИХОВАННЯ

9.1 Поняття про методи, прийоми та засоби виховання

9.2 Підходи до класифікації методів виховання

9.3 Сучасна класифікація методів виховання

9.4. Вибір методів виховання

9.5. Форми виховної роботи

9.1. Поняття про методи, прийоми та засоби виховання.

Метод – (грец. *methodos* – шлях дослідження, спосіб пізнання) – шлях досягнення висунутої мети, вирішення поставлених завдань.

Методи виховання – шляхи, способи впливу вихователя на свідомість та поведінку вихованців з метою досягнення в них заданих якостей.

Метод виховання складається з певної сукупності однорідних прийомів виховання.

Прийом виховання – частина, деталь загального методу, окрема дія (вплив), необхідна для більш ефективного застосування методу в умовах конкретної виховної ситуації.

Засоби виховання – 1) інструменти педагогічного впливу вихователя на особистість вихованців; 2) різні види діяльності (трудова, ігрова, навчальна та ін.), сукупність предметів і здобутків матеріальної й духовної культури, що використовуються у педагогічній роботі.

Засобами виховання є художня література та інші книги, газети, журнали, радіо, телебачення, кіно, театр, виставки, музеї, ігри, спорт, художня самодіяльність, цікавий співрозмовник, різноманітні предмети культури і природи.

9.2. Підходи до класифікації методів виховання

Існуючі методи виховання постійно змінюються та вдосконалюються залежно від мети виховання, умов реалізації, а також від вікових та індивідуальних особливостей учнів і ступеня їх вихованості. Розібратися у різноманітності існуючих методів виховання допомагає їх класифікація.

Класифікація методів – побудована за певною ознакою система виховних методів.

У літературі існує багато класифікацій методів виховання.

Класифікація за характером виховання: методи виховання поділяються на переконання, вправу, заохочення й переконання (М. Болдирев, М. Гончаров, Ф. Корольов та ін.).

Класифікація, що містить у собі методи переконання, організації діяльності учнів, методи стимулювання поведінки школярів (Т. Ільїна, І. Огородніков).

Класифікація, що включає такі групи методів виховання: пояснювально-репродуктивні, проблемно-ситуаційні, методи приучення й керівництва самовихованням (І. Мар'єнко).

Найбільш об'єктивною і сучасною вважається класифікація методів виховання, побудована на основі спрямованості (Г. Щукіна). У ній виділяється три групи методів: методи формування свідомості особистості, методи організації діяльності й формування досвіду суспільної поведінки, методи стимулювання діяльності й поведінки.

Пізніше подана класифікація була доповнена ще однією групою методів – методи контролю самоконтролю та самооцінки діяльності і поведінки (Ю. Бабанський). Таким чином, сучасна класифікація методів виховання включає чотири групи.

9.3. Сучасна класифікація методів виховання

Методи формування свідомості особистості (бесіда, роз'яснення, лекція, диспут, приклад та ін.).

Бесіда – організоване обговорення вчителем разом з вихованцями різноманітних проблем виховання, покликана формувати моральні поняття, моральні правила і норми поведінки вихованців.

Роз'яснення – метод виховання, за допомогою якого вихователі впливають на свідомість учнів, прищеплюють їм моральні норми і правила поведінки.

Лекція – це розгорнутий і логічно побудований, організований у доступній формі виклад тієї чи іншої проблеми соціально-політичного, морального, ідейно-естетичного змісту. Логічним центром лекції може виступати певна узагальнення, а конкретні факти можуть служити ілюстрацією.

Диспут – метод формування переконань і свідомої поведінки шляхом суперечки, дискусії у процесі вербального спілкування з членами первинного колективу та іншої соціальної групи (А. Кузьмінський).

Приклад – метод виховання, який передбачає організацію взірця для наслідування з метою оптимізації процесу соціального успадкування (А. Кузьмінський).

Методи організації діяльності і формування досвіду суспільної поведінки (вправа, доручення, педагогічна вимога, суспільна думка, ситуації, що виховують).

Вправа – метод виховання, який використовується для формування у вихованців практичного досвіду колективних відносин. Метод вправ часто на практиці реалізується через доручення.

Доручення – метод виховання, що сприяє формуванню суспільної активності (М. Фіцула).

Педагогічна вимога – педагогічний вплив на свідомість вихованця з метою спонукання його до позитивної діяльності або гальмування його негативних дій і вчинків. А. Макаренко вважав, що без щирої, переконливої, гарячої й рішучої вимоги не можна починати виховання колективу. Вимоги бувають прямі та непрямі і можуть бути сформульовані у вигляді певного завдання, прохання, вказівки, розпорядження тощо.

Громадська думка – система загальних суджень людей, яка виникає в процесі їх діяльності і спілкування та виражає ставлення до різних явищ, подій, що становлять загальний інтерес. Громадська думка виступає відображенням колективних вимог.

Використання **виховних ситуацій** передбачає створення спеціальних педагогічних умов, які сприяють формуванню досвіду суспільної поведінки учнів.

Методи стимулювання діяльності і поведінки (заохочення, змагання, покарання).

Заохочення – метод виховання, який передбачає вираження громадської позитивної оцінки поведінки та діяльності окремого вихованця або цілого учнівського колективу. Види заохочення: подяка директора школи, вміщення фото на дошку відмінників навчання, нагородження грамотою, цінним подарунком, золотою чи срібною медаллю після закінчення школи.

Змагання застосовується з врахуванням того, що школярам властива природна схильність до суперництва і самоутвердження в колективі.

Покарання – метод виховання, який являє собою несхвалення, осуд негативних дій та вчинків з метою їх припинення або недопущення в майбутньому.

Методи контролю самоконтролю та самооцінки діяльності і поведінки – опитування, анкетування, індивідуальні бесіди, психолого-педагогічні тести тощо (див. параграф 2.3).

9.4. Вибір методів виховання

Умови оптимального вибору та ефективного застосування методів виховання:

- тісний зв'язок з метою, яка стоїть перед школою, стратегією її розвитку;
- вибір методу диктується конкретними завданнями і змістом виховного заходу;
- поєднання різноманітних методів, використання не окремих методів чи прийомів, а їх системи;
- врахування вікових особливостей школярів та їх життєвого досвіду, рівня розвитку дитячого колективу;
- врахування індивідуальних особливостей школярів, які варто враховувати не лише під час індивідуальної виховної роботи, а й групової та колективної;
- вибір залежить від конкретних умов, в яких здійснюється виховний вплив.

Реалізуються методи та прийоми виховання за допомогою різноманітних засобів виховання.

9.5. Форми виховної роботи

Форма виховання – зовнішнє вираження взаємопов'язаної діяльності класного керівника та вихованців; варіант організації конкретного виховного процесу; композиційна побудова виховного заходу.

Існують різні форми організації виховного процесу. Кожна з них використовується для реалізації певного змісту виховання в певних умовах. При цьому змінюється насамперед кількість дітей. Тому першим критерієм аналізу форм виховання є критерій кількісний. За кількістю охоплених процесом виховання школярів форми виховання поділяються на індивідуальні, мікрогрупові, групові (колективні) і масові.

До масових форм належать проведення читацьких конференцій, тематичних вечорів, предметних тижнів, вечори запитань і відповідей, зустрічей із видатними людьми, конкурсів, олімпіад, фестивалів, виставок тощо.

До групових форм виховної роботи належать бесіди «за круглим столом», гуртки за інтересами, обговорення радіо – і телепередач, новинок преси, акції милосердя, пошукова діяльність, екскурсії, походи, заочні подорожі, заходи з фізичного виховання – олімпіади, туристичні походи, бесіди про гігієну.

Найпоширенішими індивідуальними формами виховної роботи є індивідуальні бесіди.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Дайте визначення понять «метод виховання», «прийом виховання» та «засіб виховання».

2. Охарактеризуйте методи формування свідомості.
3. Назвіть методи організації діяльності та формування досвіду суспільної поведінки і охарактеризуйте їх.
4. Охарактеризуйте методи стимулювання та мотивації діяльності і поведінки учнів.
5. Які методи належать до групи методів контролю, самоконтролю та самооцінки у вихованні? Охарактеризуйте їх.
6. Від чого залежить вибір методів виховання?
7. Назвіть форми виховної роботи, які вам відомі.

Тема 10 ФОРМУВАННЯ НАУКОВОГО СВІТОГЛЯДУ В УЧНІВ

- 10.1. Поняття світогляду. Основні функції світогляду
- 10.2. Основні види світогляду
- 10.3. Структурні компоненти світогляду
- 10.4. Формування світогляду школярів у цілісному педагогічному процесі
- 10.5. Вікові особливості оволодіння учнями науковим світоглядом і педагогічні умови його формування

10.1. Поняття світогляду. Основні функції світогляду

Світогляд – система поглядів і уявлень, переконань та ідеалів, яка в узагальненому вигляді розкриває ставлення людини до світу, її способу сприйняття, розуміння та усвідомлення свого місця в ньому.

Термін *світогляд* має німецьке походження. Першим ввів його в науковий обіг І. Кант.

Основні завдання школи по формуванню світогляду учнів:

- формувати наукові погляди і переконання, що пояснюють світ, критичне ставлення до антинаукового уявлення про пізнання і діяльність;
- домагатися наукового розуміння закономірностей розвитку природи, суспільства і свідомості; переконувати учнів у матеріальності світу і вирішальній ролі людини в розвитку виробничих сил суспільства;
- виробляти у школярів прагнення, мотиви і вміння діяти у відповідності з науковим світоглядом шляхом участі в творчій, трудовій і громадській діяльності;
- навчити школярів оцінювати явища природи, громадське життя і діяльність людей з наукової позиції, активно виступати проти антинаукових поглядів та деяких пережитків минулого у свідомості та поведінці людей.

Світогляд виконує ряд функцій: освітню, виховну, розвиваючу, організаційну, оцінну та прогностичну (Б. Лихачов).

Освітня функція: науковий світогляд робить для людини зрозумілим світ природи і суспільства, формує свідомість, позбавляє від соціальних, політичних, релігійних забобонів і пережитків.

Виховна функція: прийняті погляди і переконання вимагають від людини формування у неї певних морально-вольових якостей. Вірність переконанням, втілення їх у життя, припускає твердість характеру, ідейну стійкість, наполегливість і стійку волю.

Розвиваюча функція: внутрішня духовна робота по засвоєнню змісту світогляду включає в активну діяльність мислення. Діалектичний підхід до розгляду і освоєння дійсності робить мислення гнучким, у людини розвивається здатність до нових узагальнень, творчого осмислення, явищ природи і суспільства.

Організаційна функція виявляється в тому, що світогляд є вихідною позицією в практичній діяльності людей.

Оціночна функція: події, факти, явища навколишнього світу оцінюються людиною на основі наявних у неї поглядів і переконань.

Прогностична функція проявляється в науково-теоретичному і практичному осмисленні тенденцій, у висуванні ідей по створенню майбутнього в сьогоденні.

10.2. Основні види світогляду

Залежно від змісту світогляду, його зв'язків з науковими знаннями, вірою і життєвим досвідом людини виділяють *три основні види світогляду:* науковий, релігійний і звичайний (буденний).

Науковий світогляд – це органічна єдність конкретно-історичного змістовного погляду на світ, науково обґрунтованих переконань щодо законів розвитку природи і суспільства, соціально-економічного укладу життя, системи суспільно-політичних відносин. Науковий світогляд формується у школярів у результаті оволодіння системою науково-філософських знань, сучасними науковими досягненнями, а також системою загальних методів пізнавальної діяльності. Ця система будується і розвивається разом з розвитком науки. Вона створює надійну картину для передбачення можливого розвитку того чи іншого явища, процесу і дає можливість свідомого управління ними. Науковий світогляд є об'єктивно вірним.

Релігійний світогляд – сукупність різних світоглядних систем, які історично існували або існують у рамках конкретних форм релігій. Центральне місце в релігійному світогляді займає ідея Бога, віра в можливість людини прожити Боголюдське життя, досягти справжніх моральних (божественних) цінностей і забезпечити собі безсмертя. Головні ознаки релігійного світогляду – віра в надприродні сили й

існування двох світів (вищого – досконалого і нижчого – недосконалого, земного). В основі релігійного світогляду лежать релігійні вчення, що містяться в таких пам'ятках світової духовної культури, як Біблія, Коран, священні книги буддистів, Талмуд та інші, які представляють могутній пласт людської культури і про яку школярі повинні знати. Також в релігії міститься певна картина світу, вчення про призначення людини, заповіді, спрямовані на виховання у нього певного способу життя. Разом з тим сучасна школа відокремлена від церкви, релігії і є світською. Звідси її завдання – формувати в учнів уявлення про наукову картину світу, науковий світогляд.

Буденний світогляд – сукупність поглядів на природну і соціальну реальність, норми та еталони поведінки людини, засновані на здоровому глузді і повсякденному досвіді багатьох поколінь у різних сферах життєдіяльності. Повсякденний світогляд вважається найпростішим, найпоширенішим видом світогляду, який притаманний кожній людині. Як правило, буденний світогляд формується стихійно: за рахунок спостережень за природою, у трудовому чи суспільному житті, під впливом умов побуту, способу життя, різних форм дозвілля, засобів масової інформації, існуючої матеріальної чи духовної культури. Повсякденний світогляд спирається на безпосередній життєвий досвід і тому кожна людина має свій світогляд, що відрізняється від світогляду інших людей ступенем глибини і повноти. Незалежно від того, який світогляд у людини (повсякденний, релігійний чи науковий), важливо, щоб його основу склали ідеї моральності, добра, справедливості, совісті і честі. Існують й інші види світогляду: соціально-політичний, філософський, міфологічний, естетичний, світогляд повсякденного досвіду.

10.3. Структурні компоненти світогляду

У структурі світогляду виділяють об'єктивні і суб'єктивні компоненти. До об'єктивних відносять всю сукупність знань людини, до суб'єктивних – погляди, переконання, ідеали (І. Харламов).

Знання – узагальнений досвід людства, що відображає різні галузі дійсності у вигляді фактів, правил, висновків, закономірностей, ідей, якими володіє наука. Виокремлюють такі види знань: основні терміни і поняття; факти повсякденної дійсності й наукові факти; основні закони науки, теорії; знання про способи діяльності; методи пізнання й історії здобуття знань; знання про норми відносин до різних явищ життя (оцінні знання). Основу світогляду складають знання про природу, суспільство, людину (про самого себе), мислення та ін.

Для того, щоб знання сприяли формуванню і розвитку світогляду, вони повинні набути для людини особистісного, суб'єктивного сенсу,

тобто перейти в її погляди і переконання, стати основою для вироблення ідеалів.

Погляди – прийняті людиною в якості достовірних ідей, концепцій, висновків, оцінок і т.п. Це думки, суб'єктивні висновки, що з'являються в ході пояснення природних або суспільних явищ і визначення свого ставлення до них.

Разом з тим у людини можуть спостерігатися певні розбіжності між поглядами, оціночними судженнями та відповідними діями і вчинками (наприклад: він знає норми і правила поведінки, як слід чинити в тих чи інших ситуаціях, дає їм правильну оцінку, але сам не завжди їх дотримується). У цьому випадку дієвим компонентом світогляду виступають переконання.

Переконання – це знання (ідеї, концепції, теорії і т.п.), в які людина вірить, як в істину, відстоює їх, прагне захопити ними інших людей. Це ідеї, що відносяться до різних сфер життя людини і суспільства, які індивід глибоко усвідомив, емоційно пережив і готовий відстоювати в будь-яких умовах. Сформовані переконання дуже важко видозмінюються або зникають. Стійкість переконань людини є її безсумнівним достоїнством. Відсутність власних переконань призводить до нестійких стереотипів поведінки, схильності впливу інших осіб, розмитості життєвих установок і позицій.

Складовим елементом переконань є почуття. Відстоювання, захист, упровадження переконань в життя нерозривно пов'язані з емоційними переживаннями людини. Радість пізнання, віра в непогрішність істини, відданість їй, оптимізм, цілеспрямованість, роблять переконання більш дієвими у формуванні світогляду.

Ідеали – осмислені і емоційно забарвлені уявлення про найдосконаліший образ чого-небудь. Це те, що стає головною метою діяльності і життя людини. У залежності від того, яка конкретна область буття відбивається в ідеалі, розрізняють громадські, політичні, національні, естетичні, моральні та інші ідеали. В якості ідеалів можуть виступати життя і діяльність видатних людей, які зробили значний внесок у розвиток науки, техніки, служінню Батьківщині. Досягнення будь-якої мети завжди пов'язані з певними вольовими зусиллями.

Воля – свідомо саморегуляція поведінки, яка полягає у здатності активно досягати поставленої мети. Реалізуючи світоглядні ідеї, людина виявляє такі вольові якості як цілеспрямованість, рішучість, принциповість, самооволодіння.

Таким чином, компонентами наукового світогляду школярів є основи наукових знань, а також погляди, переконання і ідеали, тісно пов'язані з почуттями і волею.

10.4. Формування світогляду школярів у цілісному

педагогічному процесі

Найважливішою передумовою формування наукового світогляду школярів є глибоке і міцне оволодіння знаннями. Всі шкільні навчальні предмети направлені на формування у школярів наукового світогляду.

Предмети *природничо-математичного* циклу (біологія, хімія, математика, фізика та ін.) розкривають ідею матеріальності світу природи, саморуху і саморозвитку матерії, механізми розвитку об'єктивної дійсності; дають багатий матеріал для вивчення і практичного пізнання загальних законів дидактики, знайомлять учнів з явищами переходу речовини з одного якісного стану в інший; про спадкоємність у розвитку життя; про старіння, вмирання та народження нових рослин і організмів та ін. Знання (факти, події, явища), отримані учнями під час вивчення предметів природничо-математичного циклу, дозволяють їм прийти до висновку, що матеріальний світ постійно рухається, розвивається, змінюється. Школярі приходять до висновку, що отримані знання є істинними, перевіреними і складають наукову картину світу. Це дає учням підґрунтя для діалектичних умовиводів і сприяє формуванню наукового світогляду.

Предмети *суспільно-гуманітарного* циклу (історія України, всесвітня історія, основи права, економіки та ін.) дають певну суму фактів з життя людського суспільства, основні закони і перспективи його розвитку. При вивченні цих предметів школярі дізнаються про причини виникнення того чи іншого явища, події, яке місце воно займає в історичному процесі, в якому напрямку розвивається. Вчать бачити суперечливість суспільних подій, робити конкретно-історичний аналіз суспільних явищ і подій, правильно їх розуміти. Все це дає учням можливість опанувати здатність грамотно оцінювати події в країні і за кордоном, самостійно розібратися в потоці наукової і політичної інформації світоглядного характеру.

Література, музика, образотворче мистецтво, основи етики та естетики пов'язані з ідеєю цілісного сприйняття учнями художніх творів, розвитком ідейно-емоційного, естетичного ставлення до них, вмілого аналізу художнього образу, пробудженням в школярів емоційного відгуку. Художні твори породжують переживання, думки, почуття в тому випадку, якщо вони піддані аналізу, порівнянню, узагальненню. Читання літератури, заняття музикою, співом, малюванням дозволяють учню затвердити себе, проявити свої погляди та переконання, розширити світоглядний кругозір.

Великі можливості у формуванні світогляду учнів закладені у позакласній та позашкільній виховній роботі: це факультативні заняття, культурно-масова робота, різні гуртки, спортивні секції, суспільно-наукова робота та ін.

Формування світогляду – це комплексний процес одночасного розвитку наукової свідомості, культури мислення, почуттів та емоційних відносин, цілеспрямованості та культури вольових дій.

10.5. Вікові особливості оволодіння учнями науковим світоглядом і педагогічні умови його формування

Формування світогляду розпочинається з перших років навчання. Найбільш інтенсивний процес – у старшому шкільному віці, коли виробляється власна світоглядна позиція учня.

Для молодшого шкільного віку притаманно:

- збагачення науковими знаннями;
- здатність оперувати вміннями у зв'язку з особистим усвідомленням картини світу;
- становлення та розвиток самосвідомості, самоконтролю та саморегуляції;
- акцент на образному предметному мисленні учня.

Для середнього шкільного віку притаманно:

- становлення особливостей характеру та темпераменту особистості; чітке вираження суб'єктивної позиції учня;
- уміння наводити факти, на основі переконань прагнути сприянню формуванню особистісної позиції.

У підлітковому віці учень на більш високому рівні осмислює нові реалії, прагне висловити ставлення до них. Активний розвиток абстрактного мислення та мотиваційної сфери – основа зазначеного періоду розвитку.

Юнацький вік – вік інтелектуальної та громадянської зрілості.

Для цього віку притаманно:

- формування ціннісних орієнтацій та системи світоглядних поглядів;
- розвиток тенденції до узагальнення, становлення ідейної спрямованості особистості;
- сформований раніше інтерес поєднується з прагненням реалізувати свої переконання на практиці, оскільки діяльність у цьому віці регулюється поставленими цілями та завданнями;
- в індивідуальному стилі поведінки простежується певний спосіб пізнання.

Успішність процесу формування наукового світогляду учнів визначається сукупністю педагогічних умов, до яких відносять:

- урахування вихованості та системи цінностей;
- відповідність рівня розумового розвитку ступеню стійкості пізнавально-моральних інтересів та самостійності учнів;
- орієнтація на поєднання духовних, інтелектуальних і моральних цінностей учнів;
- урахування вікових та індивідуальних особливостей учнів;

--

- створення певного соціально-психологічного клімату в школі й родині.

Найбільш загальними критеріями сформованості наукового світогляду учнів є:

- глибина наукових знань, їх об'єднаність в цілісну систему, що пояснює сутність і закономірність явищ природи, суспільства, мислення;
- стійкість поглядів і переконань, які позначаються при оцінці всіх явищ і подій навколишнього життя;
- розвинена здатність діалектичного осмислення дійсності, вдосконалення світогляду, що виявляються у вмілому аналізі школярами нових явищ, суспільних подій, творів мистецтва;
- прояв соціальної активності, емоційно-вольової громадської цілеспрямованості, спрямованість діяльності на втілення ідеалів в життя, їх пропаганду і захист.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Що таке світогляд? Назвіть основні функції світогляду.
2. Назвіть і розкрийте основні види світогляду.
3. Назвіть і розкрийте структурні компоненти світогляду.
4. Назвіть шляхи формування світогляду учнів.
5. Розкрийте педагогічні умови формування наукового світогляду учнів.
6. Які існують критерії сформованості наукового світогляду учнів?

Тема 11

ВИХОВАННЯ УЧНІВ У КОЛЕКТИВІ ТА СІМ'Ї

111. Із історії розробки теоретичних основ колективного виховання

112. Колектив та його ознаки

113. Типи, структура та етапи розвитку колективу

114. Умови формування й розвитку колективу

115. Сім'я – виховне середовище дитини. Типи сімей

116. Взаємодія школи та сім'ї

11.1. Із історії розробки теоретичних основ колективного виховання

Проблема розвитку колективу є однією із найактуальніших в педагогічній науці. Теоретично цю проблему намагався вирішити німецький педагог В. Лай, вказуючи на те, що діти краще привчаються дотримуватися правил та норм поведінки у процесі колективної діяльності, він зробив висновок про необхідність вихованих дитячих

об'єднань. Однак, далі констатації цього положення він не пішов.

Спробу практично реалізувати ідею колективного виховання було здійснено швейцарським педагогом Й. Песталоцці, який відкрив декілька сирітських притулків. Він організовував виховання у своїх закладах на зразок великого сімейного колективу, в якому панували доброзичливі стосунки і постійна трудова атмосфера. Але брак коштів не дозволив вченому довести експеримент до будь-якого логічного кінця.

Значний внесок у розробку питань теорії і практики колективного виховання здійснили такі вчені як Н. Крупська, А. Макаренко, В. Сухомлинський, Л. Новікова, А. Куракін та ін.

Найбільш повно і різнобічно теорія колективу представлена в працях А. Макаренка «Педагогічна поема», «Прапори на баштах» та ін.

Усі педагоги, які розробляли теорію колективного виховання стверджували, що тільки згуртований дитячий колектив виступає інструментом виховного впливу, який здатний створити умови для успішної соціалізації та самореалізації особистості.

11.2. Колектив та його ознаки

Колектив (від латинського *collectivus* – збірний) – група людей, об'єднаних спільною метою і соціально значимою діяльністю.

Учнівський колектив – організована група учнів, у якій вони об'єднанні загальними цінностями, цілями і завданнями діяльності, що мають значення для групи в цілому і для кожного її члена зокрема, де міжособистісні відносини характеризуються суспільно вагомим і особистісно значущим місцем спільної діяльності.

Учнівський колектив відрізняється від інших колективів віковими межами, специфікою діяльності (навчання), відсутністю життєвого досвіду, що вимагає педагогічного керівництва.

Колективу властиві певні *ознаки* (характерні риси), що дозволяють вичленити його серед інших груп. До них належать:

- наявність суспільно значимої мети;
- наявність суспільно значимої діяльності, під час якої реалізується мета колективу;
- відносини відповідальної залежності (керівництва і підлеглості);
- наявність активу та авторитетних органів самоврядування;
- психологічний клімат – загальний настрій, який створює емоційний комфорт для всіх і можливість самореалізації для кожного;
- педагогічне керівництво;
- громадська думка як механізм виховного впливу колективу на особистість.

Учнівський колектив виконує *функції*:

1. *Організаторську* – полягає в організації життєдіяльності колективу у різних формах: навчання, праці, суспільної діяльності, у

процесі яких формуються свідомість особистості та досвід суспільної поведінки.

2. *Виховну* – спрямована на створення оптимальних умов для всебічного і гармонійного розвитку особистості учня.

3. *Стимулюючу* – сприяє формуванню морально-ціннісних стимулів діяльності особистості, регулює поведінку членів колективу, впливає на формування в особистості сили волі, гуманності, працьовитості, совісності, чесності, цілеспрямованості, гідності та ін.

11.3. Типи, структура та етапи розвитку колективу

У літературі виділяють кілька *типів колективів*: навчально-виховний (школа, клас), ідеологічний (дитячі та юнацькі громадські організації: козацата, барвінчата, скаути), колективи за інтересами (хор, танцювальний колектив, туристська група, гурток, секції тощо).

Навчально-виховний колектив створюється на основі *принципу обов'язковості* і має на *меті* забезпечення гармонійного та всебічного розвитку особистості, формування наукового світогляду та ключових компетенцій учнів.

Ідеологічний колектив створюється на основі *добровільності* і має на *меті* громадянське виховання школярів, формування їх активної життєвої позиції, організацію різнобічної суспільно корисної діяльності.

Колектив за інтересами об'єднує учнів для задоволення їх пізнавальних і соціальних інтересів. Такі колективи невеликі, згруповані на основі соціальних інтересів.

Учнівський колектив має певну *структуру*, у якій розрізняють загальношкільний, первинний колектив (клас) та мікрогрупи.

Загальношкільний колектив (400 і більш осіб) охоплює всіх учнів певного загальноосвітнього навчально-виховного закладу й педагогічних працівників. Такий колектив визначає перспективи руху і розвитку колективу. Основною структурною одиницею загальношкільного колективу є первинний колектив.

Первинний колектив (клас) об'єднує школярів, згуртованих у порівняно невелику соціальну групу, учасники якої перебувають у постійних ділових, дружних, побутових стосунках. У первинному колективі йде основна робота з формування особистості кожного вихованця.

У структурі кожного первинного колективу виокремлюються *мікрогрупи*, що стихійно виникають на основі спільних інтересів, потреб учнів. Такі мікрогрупи охоплюють не більше 3-5 осіб.

Колектив, як живий соціальний організм, постійно розвивається. А. Макаренко сформулював *закон життя* колективу: рух – форма життя колективу, зупинка – його смерть. Він уперше виявив і обґрунтував

стадії (етапи) розвитку колективу, виділив три етапи розвитку колективу, а в основу виділення цих етапів поклав педагогічну вимогу.

1-й етап. Становлення колективу учнів (стадія диктаторської вимоги). Характеризується тим, що колектив лише складається, його члени недостатньо знають один одного, немає ініціативи в діяльності. Педагог виступає як організатор, його вимоги категоричні, не терплять заперечень. Етап вважається завершеним, якщо в колективі прийняті мета, спостерігається активність, мажорний стиль і тон, виділився й запрацював актив.

2-й етап. Поширення впливу активу на весь колектив. На даному етапі виникають відношення відповідальних залежностей. Властиві ознаки етапу: *актив* починає виявляти ініціативу у визначенні завдань і організації колективної діяльності; виховання в учнів відповідальності, ініціативи та самостійності. Педагог пред'являє власні вимоги до колективу й окремих учнів через *актив*. Його керівництво носить опосередкований характер. На цьому етапі починає працювати *закон паралельної дії*. Другий етап вважається завершеним, коли у колективі з'явилася й почала працювати громадська думка.

3-й етап. Розквіт колективу. Більшість вихованців діє на засадах свідомості, активності, колектив усвідомлює завдання, члени колективу самі висувують вимоги, завдання. Керівництво колективом здійснюють на розширених засадах демократизму, праві колективу самостійно розв'язувати питання про заохочення і стягнення, планування роботи, оцінювання поведінки учнів, запровадженні системи доручень членам колективу. На цій стадії посилюється авторитет громадської думки, боротьба за честь колективу, орієнтування на самоконтроль поведінки і навчальної діяльності.

У сучасній літературі виділяють ще один етап – етап самовиховання.

4-й етап. Етап самовиховання. Кожен учень сприймає колективні, загальноприйняті вимоги як вимоги до себе. Він сам пред'являє до себе високі вимоги, виконання моральних норм стає нормою, потребою. В учнів розвивається інтерес до самовиховання. Педагог інструктує, консультує, надає методичну допомогу щодо методів й прийомів особистого самовиховання.

Між етапами немає чіткої межі. У попередньому етапі зароджується наступний й поступово розвивається далі. Кожен наступний етап не змінює попередній, а доповнює його.

У нинішній час ряд положень теорії А. Макаренка піддаються ревізії. Це стосується *стадій* розвитку колективу; *ознак*, які покладені в основу виділення цих стадій. Наприклад, якщо у А. Макаренка такою ознакою є *педагогічна вимога*, у Л. Новікової – *активність учнів*, у А. Лутошкіна – *рівень його згуртованості*.

11.4. Умови формування й розвитку колективу

До важливих умов, що сприяють формуванню і розвитку колективу, відносять: систему перспективних ліній, принцип паралельної дії, наявність традицій та ін.

Перспектива – метод педагогічного стимулювання, який полягає у постановці перед учнями захоплюючих, значущих цілей, що трансформуються в особисті прагнення, життєві плани.

Система перспективних ліній – це практична мета, яка здатна захопити і згуртувати вихованців. Усвідомлена і сприйнята учнем перспективна ціль стає мобілізуючою силою, яка допомагає долати труднощі і перешкоди. А.С. Макаренко виокремлював близьку, середню та далеку перспективу.

Близька перспектива – «завтрішня радість» – висувається перед колективом, який знаходиться на будь-якому етапі розвитку (відвідування цирку, музею та ін.). *Середня* перспектива – перспектива події, яка відсунута в часі й потребує докладання певних зусиль (проведення вечорів, свят, змагань та ін.). *Далека* перспектива – відсунута в часі, найбільш значна соціальна мета, що потребує значних зусиль з боку колективу для її досягнення (закінчення школи, вступ до ВНЗ тощо).

Головне в системі перспективних ліній – це безупинна зміна цілей, постійне їхнє розширення, що забезпечує постійний рух колективу вперед.

Принцип паралельної дії. Відомо, що безпосередній вплив педагога на учня не завжди являється ефективним. Тому згуртування учнівського колективу стає більш ефективним, коли вимога до вихованця ставиться не прямо, а опосередковано, через колектив, актив, найближче оточення. Принцип паралельної дії використовується на другому й послідовних етапах, коли сформований учнівський актив.

Традиції – форми колективного життя, які емоційно втілюють норми, звичаї, бажання вихованців, які передаються з покоління в покоління. До традицій відносять перший і останній дзвінки, зустрічі випускників, свято золоті осені, зустріч Нового Року тощо.

Велике значення для морального клімату, самопочуття дітей в колективі має виправданий *тон і стиль* стосунків. Найбільш доцільним для успішного розвитку колективу є *діловий стиль*, який характеризується певними відтінками тону. *Тон* здорового колективу характеризується: *мажорністю* (проявляється в бадьорому, радісному настрої, готовності до раціональної дії, внутрішньому спокої, впевненості у своїх силах, майбутньому), *єдністю* колективу, дружніми взаєминами, *відчуттям захищеності* від принижень, насильства, знущання, *здатністю гальмувати свої негативні дії*.

11.5. Сім'я – виховне середовище дитини. Типи сімей

Сім'я є джерелом і опосередкованою ланкою передачі дитині соціально-історичного досвіду, і перш за все досвіду емоційних і ділових взаємин між людьми. З огляду на це сім'я була, є і буде найважливішим інститутом виховання, соціалізації дитини.

Сім'я – невелика соціальна група, до якої входять поєднані шлюбом чоловік і жінка, їх діти (власні або усиновлені), кровні родичі, інші особи, пов'язані родинними зв'язками з подружжям (Н. Волкова).

Мета виховання в сім'ї – формування всебічно гармонійно розвиненої особистості.

Завдання сімейного виховання – розвиток інтелекту і творчих здібностей, первинний досвід трудової діяльності, емоційної культури, фізичного здоров'я, виховання моральних й естетичних якостей дітей.

Головна функція сім'ї – виховання дітей. Крім того, сім'я виконує і такі функції: економічну, виховну, репродуктивну, психотерапевтичну, реактивну.

Принципи виховання у сім'ї (Л. Столяренко, С. Самигін): гуманність і милосердя до дитини; відкритість і довірливість у відносинах з дітьми; залучення дітей до життєдіяльності сім'ї як її повноправних учасників; оптимістичність взаємин у сім'ї, надання посильної допомоги дитині, готовність відповідати на її питання; заборона фізичних покарань.

Методи виховання в сім'ї: переконання (бесіда, пояснення, навіювання, порада), особистий приклад, заохочення (похвала, подарунки), покарання (відмова від дружби, позбавлення задоволень, тілесні покарання), виховуючи ситуації.

Вибір методів виховання залежить від педагогічної культури батьків, їх особистого досвіду, авторитету, особливостей стосунків у сім'ї виховних пріоритетів батьків, рівня знань своїх дітей.

У літературі всі сім'ї умовно розділяють на два типи: благополучні й неблагополучні (Н. Волкова).

Благополучна сім'я – сім'я з високим рівнем внутрішньо сімейної моральності, духовності, координації та кооперації, взаємної підтримки та взаємодопомоги, з раціональними способами вирішення сімейних проблем. До них можна віднести: сім'ї, що поважають дітей; чуйні сім'ї; матеріально орієнтовані сім'ї.

Неблагополучна сім'я – сім'я, яка через об'єктивні або суб'єктивні причини втратила свої виховні можливості, внаслідок чого в ній виникають несприятливі умови для виховання дитини. Це асоціальні сім'ї конфліктні, неповні, сім'ї соціального ризику.

11.6. Взаємодія школи та сім'ї

Спільна робота школи і родини ґрунтується на принципах *гуманістичної педагогіки*: пріоритетності сімейного виховання, громадянськості, демократизму, гуманізації взаємин педагогів і батьків.

Форми і методи роботи вчителя, класного керівника з батьками бувають індивідуальними і колективними.

До форм *індивідуальної роботи* належать педагогічні консультації, відвідування батьків вдома, запрошення батьків до школи.

До *колективних форм* роботи належать: батьківська школа, педагогічний лекторій, підсумкові річні науково-практичні конференції батьків з проблем виховання, батьківський день, позакласний педагогічний всеобуч, університет педагогічних знань, день відчинених дверей, класні батьківські збори, тематичні вечори запитань і відповідей, ознайомлення батьків з психолого-педагогічною літературою та ін.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Хто з вчених займався проблемою колективного виховання?
2. Що таке учнівський колектив?
3. Назвіть основні ознаки колективу.
4. Яку структуру має колектив?
5. Назвіть стадії розвитку учнівського колективу та його основні типи.
6. У чому полягає сутність системи перспективних ліній та принципу паралельної дії?
7. Які функції виконує сім'я? Охарактеризуйте її основні функції та типи.

Тема 12

КЛАСНИЙ КЕРІВНИК І ВИХОВАННЯ ОСОБИСТОСТІ УЧНЯ

- 12.1. Особистість класного керівника
- 12.2. Завдання і функції класного керівника
- 12.3. Права і обов'язки класного керівника
- 12.4. Форми роботи класного керівника з учнями і батьками
- 12.5. Планування виховної роботи класним керівником
- 12.6. Критерії ефективності роботи класного керівника

12.1. Особистість класного керівника

Класний керівник – учитель, який призначається директором школи з числа найбільш авторитетних вчителів, має досвід роботи,

особистісні та професійні якості і здійснює навчально-виховну роботу у ввіреному йому класі з метою створення оптимальних умов для формування, розвитку і виховання особистісних якостей і потреб учнів.

Історико-педагогічний огляд фігури керівника класу іде з ХІХ століття. Тоді це були наглядач, класна дама, вихователь, звільнений від уроків. Після 1917 року ці посади відмінили, а в 1934 році вони були знову поновлені як додаткові до основної посади вчителя.

З появою нових типів навчальних закладів (ліцеїв, гімназій) змінився інститут класного керівництва. Зараз є кілька типів класного керівника: вчитель-предметник, що виконує функції класного керівника; звільнений класний керівник, вихователь; класний наставник; класний куратор. Як правило, вони проводять тільки виховну, дослідницьку, організаційну роботу з учнями та їхніми батьками.

Основні напрямки роботи класного керівника закладені у «Положенні про загальноосвітню школу України». Як правило, кожен класний керівник вважає за доцільне працювати з одним дитячим колективом впродовж тривалого часу (від 5 до 7 років).

Класний керівник сьогодні – це педагог-професіонал, який є для підростаючого покоління: *духовним посередником між суспільством та дитиною в засвоєнні основ людської культури; зацікавленим організатором стосунків співробітництва в різноманітних видах спільної діяльності класного колективу; небайдужим спостерігачем за індивідуальним розвитком школяра з метою створення сприятливих умов для формування його особистості; помічником-консультантом в організації повсякденного життя та діяльності; творцем сприятливого мікросередовища; координатором зусиль педагогів, сім'ї, соціуму.*

Основне *призначення* класного керівництва – максимальний розвиток кожної дитини, збереження її неповторності, розкриття її потенційних талантів та створення умов для нормального духовного, розумового та фізичного вдосконалення.

12.2. Завдання і функції класного керівника

Основними завданнями класного керівника є: здійснення безпосереднього спостереження за індивідуальним розвитком учнів, створення оптимальних умов для формування кожної особистості; вивчення нахилів, інтересів, сфер талантів учнів; організація всіх видів індивідуальної, групової, колективної діяльності; сприяння в дотриманні прав та свобод учнів; створення класного колективу як виховного середовища; формування високих моральних якостей школярів; розвиток пізнавальних інтересів учнів; виховання в учнів культури поведінки; формування активу класу; проведення роботи з батьками та ін.

Функції класного керівника. До основних функцій відносять: аналітичну, прогностичну, організаційно-координуючу, комунікативну, виховну.

Аналітична функція передбачає у роботі класного керівника: вивчення індивідуальних особливостей учнів; вивчення та аналіз стану й умов сімейного виховання кожного учня; аналіз та оцінка рівня вихованості особистості та колективу; вивчення та аналіз становлення і формування колективу класу; вивчення та аналіз виховних можливостей педагогічного колективу; вивчення та аналіз виховних впливів оточуючого середовища.

Прогностична функція спрямована на: передбачення результату наміченої справи або виховного впливу; прогнозування рівнів індивідуального розвитку учнів; прогнозування етапів становлення та формування колективу; визначення ближніх і дальніх перспектив життя та діяльності учнів та колективу; передбачення наслідків стосунків, що складаються в дитячому колективі: між (вихованцями) учнями; між педагогами і учнями; між учнями, педагогами та батьками учнів.

Організаційно-координуюча функція передбачає: вивчення особливостей розвитку кожної дитини, її особливостей емоційного самопочуття, відображення всіх даних у психолого-педагогічній карті; допомога учням у навчальній діяльності; допомогу й співробітництво в плануванні різноманітної діяльності; допомогу й співробітництво в діяльності органів самоврядування; сприяння в отриманні додаткової освіти учнів (через систему гуртків, клубів, секцій, об'єднань, що організуються як у школі, так і поза школою); створення умов для самовиховання та саморозвитку особистості учня; захист прав і свобод учня; організацію взаємодії з сім'ями учнів; сприяння професійному самовизначенню учнів, підведення його до свідомого вибору професії; стимулювання творчої, інноваційної діяльності як учнів так і педагогів; відповідальність за життя та безпеку дітей під час позаурочних заходів; організацію харчування, чергування по класу, чергування по школі, організацію трудових справ; ведення документації.

Комунікативна функція полягає в: допомозі у встановленні та регулюванні міжособистісних стосунків в дитячому та підлітковому середовищі; побудови оптимальних взаємостосунків «учитель – учень», «учитель – батьки», «батьки – учень»; допомозі учням в налагодженні стосунків з оточуючими людьми, соціумом; сприянні налагодженню та підтриманню сприятливого психологічного клімату для колективу в цілому і для кожного окремого учня.

Виховна функція передбачає, що класний керівник у процесі роботи з учнями формує в них почуття національної свідомості, любові до Батьківщини, науковий світогляд, моральний облік, піклується про фізичний розвиток, розширення пізнавальних інтересів та ін.

12.3. Права і обов'язки класного керівника

Класний керівник *має право*: регулярно отримувати інформацію про фізичне та психічне здоров'я дітей; контролювати відвідування навчальних занять учнями класу; контролювати навчальні успіхи кожного учня; координувати працю вчителів-предметників; визначати (розробляти, створювати спільну з психологом, соціальними працівниками, медиками) програми індивідуальної роботи з дітьми; запрошувати батьків (осіб, що їх замінюють) до навчального закладу; брати участь у роботі шкільних структур самоврядування; виступати з ініціативою, подавати пропозиції щодо вдосконалення діяльності школи; вільно визначати індивідуальний режим роботи з дітьми; вести дослідно-експериментальну та методичну роботу з різних проблем виховної діяльності; створювати власні виховні системи та програми, творчо застосувати нові методи, форми та способи виховання; вибирати форму підвищення педагогічної майстерності через систему перепідготовки педагогічних кадрів; захищати власну честь і гідність в шкільних органах самоврядування та захисту у випадку незгоди з оцінкою стану виховної роботи в класному колективі.

Класний керівник *не має права*: принижувати особисту гідність вихованця, ображати його дією або словом, придумуючи прізвиська, навішуючи ярлики тощо; використовувати оцінку (шкільний бал) для покарання учня; зловживати довір'ям дитини, порушувати дане вихованцю слово, свідомо вводити його в оману; використовувати сім'ю (батьків або родичів) для покарання дитини; обговорювати за очі своїх колег, представляти їх у невігідному світі, підриваючи авторитет учителя та всього педагогічного колективу.

Класний керівник *зобов'язаний*: організувати навчально-виховний процес у класі; залучати учнів класу до систематичної діяльності класного та загальношкільного колективу, а також встановлювати зв'язки з іншими групами та колективами; вивчати учнів, умови їхньої життєдіяльності; фіксувати відхилення в розвитку та поведінці вихованців; надавати допомогу вихованцям у вирішенні гострих життєвих проблем; сприяти соціальному та правовому захисту їхніх прав; вести документацію, що відображає хід і результативність виховної роботи; залучати до виховної діяльності педагогів школи, батьків учнів, спеціалістів різних галузей науки, мистецтва; постійно підвищувати свій кваліфікаційний рівень з питань педагогіки, психології, теорії та практики виховання; один раз на тиждень проводити годину класного керівника (класну годину); проводити не менше двох виховних заходів на місяць; проводити не менше двох класних батьківських зборів на семестр.

12.4. Форми роботи класного керівника з учнями і батьками

Відповідно до своїх функцій класний керівник вибирає ті або інші форми роботи з учнями. Їх досить багато, тому всі форми роботи можна класифікувати за різним критерієм: за видами діяльності (навчальної, трудової, спортивної, художньої та ін.), за способом впливу педагога (безпосередні та опосередковані), за часом проведення (короткочасні, тривалі, традиційні), за числом учасників (індивідуальні, групові, масові), по використанню джерел і засобів виховного впливу на особистість школярів (словесні, практичні, наочні).

Найбільш розповсюдженими в літературі є форми роботи, які поділяють за критерієм числа учасників на: *індивідуальні* (бесіда, розмова, консультація, обмін думками, роз'яснення, виконання доручення, надання допомоги в конкретній роботі, вирішення завдання, проблеми та ін.); *групові* (мікро гуртки, мікро групи, органи самоврядування, диспути, доповіді і т.п.); *колективні* (колективні творчі справи, конкурси, вистави, концерти, походи, спортивні змагання, туристичні зльоти тощо) (В. Сластьонін та ін.).

Багато вчених (Н. Волкова, А. Кузьмінський та ін.) обґрунтовують класифікацію, у якій форми роботи поділяють за критерієм використання джерел і засобів виховного впливу на особистість школярів: *словесні* (збори, доповіді, бесіди, диспути, конференції, зустрічі, усні журнали та ін.); *практичні* (походи, екскурсії, спартакіади, олімпіади, конкурси тощо); *наочні* (діяльність шкільних музеїв, виставок, тематичні стенди та ін.).

Усі форми роботи класного керівника з учнями взаємопов'язані, доповнюють і збагачують одна одну. Вибір класним керівником конкретних форм залежить від його майстерності, творчості, а також від індивідуальних особливостей учнів, рівня розвитку колективу та ін.

Робота з батьками – невід'ємна частина роботи класного керівника. Вищим органом батьківського колективу класу є *батьківські збори*, де з найбільш активних і освічених батьків вибирають батьківський комітет. Батьківській комітет допомагає класному керівнику в організації й проведенні свят, змагань, турнірів та ін.

Форми роботи класного керівника з батьками:

- *батьківські збори:* організаційні, тематичні, збори-диспути, підсумкові та ін.
- форми роботи, які сприяють підвищенню педагогічної культури батьків, знайомству їх із досягненнями педагогіки, психології, іншими знаннями, необхідними для повноцінного виховання дітей у сім'ї: *педагогічний лекторій, університет педагогічних знань, пропаганда педагогічної й методичної літератури, індивідуальні й групові консультації тощо;*

- запрошення до школи;
- відвідування батьків удома;
- залучення батьків до організації й проведення занять із учнями в гуртках, секціях, змаганнях та інших заходах.

12.5. Планування виховної роботи класним керівником

Планувати виховну роботу з класом доцільно на період, визначений педагогічним колективом у довільній формі. Приступаючи до планування виховної роботи в класі, слід вивчити джерела планування: постанови Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України, які відображають основні завдання в області виховання; концепцію національної школи; міжнародну декларацію прав дитини.

При плануванні виховної роботи класний керівник вказує основні шляхи і форми підвищення рівня вихованості учнів. План виховної роботи класного керівника – це обов'язковий документ. За складання і виконання його класний керівник несе відповідальність перед адміністрацією школи, суспільними організаціями школи, органами народної освіти.

План виховної роботи повинен відповідати ряду *вимог*:

- *цілеспрямованість* – передбачає вміння проектувати особистість, є стержнем для вирішення основних виховних завдань. Зміст і форми роботи повинні підпорядковуватися основній меті виховання;
- *реальні потреби колективу* – врахування досягнутого рівня розвитку колективу;
- *перспективність плану*. Без перспективи колектив вмирає, або топчеться на місці (А. Макаренко);
- *врахування об'єктивних і суб'єктивних можливостей*;
- *узгодженість із загальношкільним планом роботи*;
- *конкретність плану*;
- *розумне поєднання різних форм виховної роботи*;
- *комплексний підхід* до планування вимагає єдності розумового, морального, трудового, фізичного, естетичного, екологічного виховання.

Структура плану виховної роботи може бути такою:

1. Характеристика класу: аналіз рівня вихованості учнів і розвиток колективу; рівень суспільної активності учнів, традиції, мікроклімат в колективі, культура поведінки, ступінь розвитку самоврядування, суспільна думка.

2. Виховні завдання: виходячи з аналізу вихованості учнів, визначаються конкретні, реальні завдання.

3. Основні виховні заходи з організації та розвитку класного колективу: класні години, збори, трудові справи, походи, екскурсії, зустрічі, конкурси, вікторини, відвідування театрів, музеїв,

кінотеатрів тощо.

4. Індивідуальна робота з учнями.
5. Робота з активом класу.
6. Робота з батьками.

12.6. Критерії ефективності роботи класного керівника

Виходячи з функцій класного керівника, в літературі виділяють *дві* групи критеріїв ефективності його роботи (В. Сластьонін та ін.).

Перша група – *результативні критерії*, що показують, наскільки ефективно реалізуються цільові та соціально-психологічні функції. Результативні критерії відображають той рівень, якого досягають вихованці у своєму соціальному розвитку.

Друга група – *процесуальні критерії*, що дозволяють оцінити управлінські функції класного керівника: як здійснюється педагогічна діяльність і спілкування педагога, як реалізується в процесі роботи його особистість, яка його працездатність та здоров'я, а також які процеси діяльності та спілкування учнів він організовує. Ефективною вважається та робота класного керівника, в якій присутні високі процесуальні та результативні показники.

В той же час в шкільній практиці залишається домінуючою оцінка роботи класного керівника із зовнішніми і формальними показниками – відсоток успішності, ведення документації, оформлення кабінету. А такі показники, як педагогічна майстерність, авторитет педагога у дітей, батьків, колег часто залишаються недооціненими.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Хто такий класний керівник?
2. Назвіть основні функції класного керівника.
3. Назвіть основні форми роботи класного керівника з учнями і батьками.
4. Які вимоги існують до плану виховної роботи?
5. Які існують критерії ефективності роботи класного керівника?

ЗМІСТ І ФОРМИ ПОЗАКЛАСНОЇ РОБОТИ ШКОЛИ, СІМ'Ї ТА ГРОМАДСЬКОСТІ

- 13.1. Мета, завдання і принципи позакласної виховної роботи в школі
- 13.2. Зміст і форми позакласної виховної роботи в школі
- 13.3. Зміст і форми позашкільної виховної роботи
- 13.4. Дитячі та юнацькі громадські організації
- 13.5. Спільна виховна робота школи, сім'ї й громадськості

13.1. Мета, завдання і принципи позакласної виховної роботи в школі

Позакласна робота – організація педагогом різних видів діяльності школярів в позаурочний час, яка забезпечує необхідні умови для соціалізації особистості учня.

Мета позакласної роботи – задоволення інтересів і запитів, нахилів і здібностей учнів, розвиток їх творчого потенціалу в різних сферах діяльності та спілкування.

Завдання позакласної роботи – поглиблення знань, набутих у процесі навчання, застосування їх на практиці; розширення загальноосвітнього кругозору учнів; формування в них наукового світогляду; вироблення вмінь і навичок самоосвіти; формування інтересів до різних галузей науки, техніки, мистецтва, спорту; розвиток творчих здібностей та нахилів; організація дозвілля, культурного відпочинку та розумних розваг.

Принципи позакласної роботи:

- *принцип цілеспрямованості.* Зміст позакласної роботи спрямований на досягнення загальної мети виховання – формування всебічно і гармонійно розвинутої особистості;
- *принцип добровільності* передбачає самостійний вибір учнями профілю занять за інтересами;
- *принцип суспільної спрямованості діяльності* учнів вимагає, щоб зміст роботи гуртків, клубів та інших форм діяльності відповідав потребам розбудови української держави, відображав досягнення сучасної науки, техніки, культури і мистецтва;
- *принцип розвитку ініціативи і самодіяльності* учнів спрямований на врахування бажань учнів, їх пропозицій, інтересів і потреб;
- *принцип зв'язку з навчальною роботою* передбачає логічний зв'язок з навчально-виховною роботою, яка здійснюється на уроках;
- *принцип спадкоємності, послідовності і систематичності* спрямований на закріплення вмінь, навичок, якостей особистості, які були засвоєні раніше, їх наступний розвиток і удосконалення;
- *принцип виховання особистості в колективі та через колектив*

передбачає поєднання колективних, групових і індивідуальних форм організації виховної роботи. Тільки колектив відкриває широкі можливості для всебічного розвитку особистості;

- *урахування вікових та індивідуальних особливостей учнів.* Відбір змісту діяльності протікає з урахуванням віку, насаги і можливостей учнів.

13.2. Зміст і форми позакласної виховної роботи в школі

Форм позакласної виховної роботи в сучасній школі дуже багато. Це класні години, бесіди на різні теми, політичні інформації, екскурсії, вечори і ранки, свята, турніри, виставки, конкурси, олімпіади, колективні творчі справи, змагання, турніри та ін.

Класна година. Форма позакласної роботи, яка використовується найчастіше – як правило, раз на тиждень. Класні години плануються заздалегідь і охоплюють всі напрями виховної роботи: розумове, фізичне, естетичне, моральне, трудове, екологічне виховання.

При проведенні класних годин враховуються такі *вимоги*: вони мають бути зорієнтовані на вікові інтереси та можливості учнів; бути систематичними; враховувати інтереси та потреби учнів; створювати необхідні умови для їх проведення; дотримуватися мажорного тону спілкування; залучати до проведення різних учнів.

Класна година не передбачає будь-якої єдиної *форми* проведення. Вона може бути проведена у формі бесіди, диспуту, дискусії, усного журналу, екскурсії, зустрічі з цікавими людьми тощо.

Бесіда. В залежності від теми бесіди, під час їх проведення, вирішуються різні завдання. Наприклад, при проведенні етичних бесід необхідно зосередити увагу учнів на формуванні моральних цінностей. Також бесіда має бути актуальною, цікавою, мати емоційно-змістовний відгук школярів, враховувати вікові особливості учнів, рівень підготовки колективу, взаємини у колективі.

Тривалість бесіди залежить від віку учнів: 1-4 класи – 25-30 хв., 5-7 класи – 30-40 хв., 8-11 класи – до 45 хв.

Диспут. Форма виховної роботи, яка спрямована на формування суджень, оцінок і переконань у процесі пізнавальної, ціннісно-орієнтаційної діяльності, та яка не вимагає визначених і остаточних рішень. Диспут, як правило, використовується в роботі з учнями старших класів.

Умовно структуру диспуту можна поділити на три частини. Початок диспуту присвячується знайомству учнів із проблемою, яка потребує свого вирішення, її історією, шляхами вирішення у минулому. У другій частині диспуту учні представляють свої точки зору з вирішення проблеми, обґрунтовують їх доцільність, захищають її, відповідають на питання однокласників. В третій частині підводяться

підсумки диспуту, розглядаються можливі шляхи вирішення проблеми.

Шкільні свята. Найбільш популярними святами в школі є Свято Першого і Останнього дзвоника, Свято квітів, Свято Матері, свято Осені тощо. Нерідко до участі в святах залучаються батьки та громадськість, використовуються звичаї та традиції, елементи народної творчості. У випадку, якщо необхідно дати оцінку святу, результатам діяльності учнів (наприклад, оформлення букетів квітів, кращій малюнок), формується журі, яке підводить підсумок і вручає переможцям нагороди.

Змагання (фізкультурно-спортивні). Сприяють формуванню та розвитку інтересу учнів до регулярних занять фізичною культурою і спортом, веденню здорового способу життя, покращенню особистісних спортивних результатів.

Конкурси (технічної творчості, художніх робіт тощо), **олімпіади** (з навчальних предметів). Спрямовані на виявлення талантів, розвиток творчих здібностей учнів.

Колективні творчі справи (КТС – «комунарська» ідея). Ця форма колективного творчого виховання була створена російським педагогом І. Івановим у 60-ті роки ХХ ст. Передбачає спосіб організації життя дитячого колективу, коли діти й дорослі турбуються про поліпшення клімату в колективі, самопочуття, настрою один до одного, розвиваючи власні погляди, почуття дружби, поваги, взаєморозуміння. У КТС окреслюються три складові: *людяність, діяльність, творчість*. Основні *ознаки* КТС: соціальна спрямованість діяльності (поліпшення роботи школи, допомога літнім людям), турботливі стосунки (в класному колективі), поділ колективу на міні-колективи (творчі групи, бригади, ланки), чергування творчих доручень (періодичні перевибори органів учнівського самоврядування), різноманітність діяльності (організаційні, суспільні, пізнавальні, трудові, художньо-естетичні, спортивно-оздоровчі справи). Реалізація КТС передбачає *шість* етапів: 1) попередня робота вихователів (цілепокладання); 2) колективне планування; 3) колективна підготовка роботи; 4) проведення КТС; 5) колективний аналіз і підбиття підсумків КТС; 6) найближчий наслідок КТС.

13.3. Зміст і форми позашкільної виховної роботи

Процес виховання учнів носить комплексний характер. Тому він не закінчується у стінах школи, а продовжується у позашкільних навчально-виховних закладах.

Позашкільні навчально-виховні заклади – *заклади освіти, які дають дітям та юнацтву додаткову освіту, спрямовану на здобуття знань, умінь і навичок за інтересами, забезпечують потреби особистості у творчій самореалізації та організації змістовного дозвілля* (М. Фіцула).

До них належать палаци і будинки дитячої творчості, дитячо-

юнацькі центри міжнародного співробітництва, дитячі театри, центри науково-технічної творчості, школи образотворчих мистецтв, центри і станції юних техніків, дитячо-юнацькі спортивні школи, дитячі бібліотеки та інші заклади.

За специфікою роботи позашкільні заклади поділяють на *комплексні* (палаці, гуртки, будинки школярів, секції, театри тощо) і *профільні* (дитячі бібліотеки, спортивні школи, станції юних техніків), які забезпечують розвиток інтересів, нахилів, задоволення потреб у певній сфері діяльності.

Дитячі бібліотеки. Допомагають учням у засвоєнні нових знань з різних наук, сприяють розвитку читацьких інтересів, любові до літератури, формуванню читацької культури.

Дитячі театри. Поєднують сферу навчання та сферу мистецтва. Розвивають риторику та сценічне мовлення, акторську майстерність, сценічний рух та пластику та ін. До дитячих театрів належать драматичні, лялькові, народні любительські, самодіяльні театри.

Дитячо-юнацькі спортивні школи. Розвивають здібності вихованців в обраному виді спорту, створюють умови для виховання, фізичного розвитку, повноцінного оздоровлення, змістовного відпочинку і дозвілля дітей та молоді, самореалізації, набуття навичок здорового способу життя.

Школи образотворчих мистецтв. Спрямовані на формування і розвиток у вихованців комплексу ключових компетентностей у процесі опанування художніх цінностей та способів художньої діяльності шляхом здобуття власного естетичного досвіду, формування творчих здібностей, самостійному засвоєнню духовних цінностей.

Палаці та будинки дитячої творчості. Включають у себе творчі колективи художньої самодіяльності (хори, оркестри, ансамблі пісні й танцю, театральні колективи), різні гуртки (спортивні, технічні, наукові). Залучають вихованців до активної діяльності з вивчення вітчизняної і світової культури та мистецтва, оволодіння практичними вміннями та навичками у різних видах мистецтв; створюють умови для їх оздоровлення, дозвілля і відпочинку.

Центри і станції юних техніків. Сприяють задоволенню різноманітних потреб вихованців: творчих, пізнавальних, професійно-орієнтованих. Залучають їх до технічної творчості, розвитку технічного мислення, виховання творчого відношення до праці, професійної орієнтації, організації здорового способу життя. Діяльність вихованців проходить в об'єднаннях за інтересами: студіях, клубах, гуртках (телемеханіки, фотолюбителів, авіамодельних, ракетомодельних тощо).

13.4. Дитячі та юнацькі громадські організації

Дитячі та юнацькі організації сприяють розвитку та реалізації особистісних можливостей вихованців на основі задоволення інтересів та потреб, дають можливість кожному робити свою справу, захищати особисті інтереси, приймати участь у самоврядуванні, придбати досвід громадських відносин і засвоювати нові для них соціальні ролі.

Дитячі (юнацькі) громадські організації – група дітей і юнацтва, об'єднаних на основі спільності, поглядів і потреб для здійснення спільної діяльності з реалізації творчих здібностей, задоволення особистих інтересів.

За час існування незалежної України з'явилося багато дитячих і юнацьких організацій. Розглянемо деякі з них.

Українська організація «Пласт». Скаутська організація, основними завданнями якої є: патріотичне і національне виховання, розвиток моральних, духовних і фізичних якостей юнаків та дівчат. Головна мета скаутського виховання – розвиток інтелектуального і духовного потенціалу молоді. В основі скаутського руху лежать *принципи*: обов'язок перед Богом, обов'язок перед іншими, обов'язок перед самим собою. «Пласт» має чітку структуру, атрибутику: гімн, герб, форму, знаки розпізнавання, присягу.

Спілка української молоді (СУМ). Основні завдання Спілки: спираючись на морально-етичні засади християнства, державні цілі та ідеали виховання молоді в душі українського патріотизму, чесності, свідомості, працьовитості. *Девіз* СУМа: «Бог і Україна».

Українське дитячо-юнацьке товариство «Січ». *Мета* товариства: відродження національної свідомості; утвердження «державної ідеї»; формування нового типу українського характеру, основними рисами якого були б: фізична досконалість, витримка, свідомий патріотизм, вихованість, освіченість і культура, розвинуті моральні якості. Основні *напрямки* діяльності – вивчення історії козацтва, військово-патріотичне виховання на принципах козацької педагогіки, створення недільних козацьких шкіл, спортивних гуртків, організація оздоровчих таборів. *Девіз*: «Сила, істина, честь!».

Українське дитячо-юнацьке товариство «Сокіл». Головна *мета* – виховання духовно і фізично розвинутої особистості. Основні *методи і засоби* виховання: походи по рідному краю, організація оздоровчих таборів, участь у різних змаганнях.

Спілка піонерських організацій України (СПОУ). Основні *принципи* спілки: єдність слова і діла; честь і совість; дружба і товарицькість; турбота і милосердя. Основні *напрямки* діяльності: «Я – Батьківщина» (Я – це самовдосконалення, виховання себе як особистості; повага до батьків, своєї родини; Батьківщина – переживання і підтримка інтересів держави, людей). *Символ* Спілки – краватка, що складається із семи кольорів, де кожен колір має своє значення і

визначає напрямок діяльності. *Девіз* СПОУ: «За Батьківщину, добро і справедливість».

Асоціація гайдів України об'єднує дівчаток. *Мета* асоціації: формування і розвиток дівчинки як соціально зрілої особистості; її активна участь у всіх сферах життя суспільства; зміцнення фізичного, духовного, емоційного здоров'я; надання допомоги в саморозвитку і самореалізації, виховання впевненості у собі. *Основні завдання*: залучення дівчаток до системи гуманітарних цінностей; підвищення їхнього культурного рівня; знання історії, медицини, краєзнавства; надання допомоги у розробці природоохоронних проєктів. Асоціація має емблему, девіз, гімн, присягу.

13.5. Спільна виховна робота школи, сім'ї й громадськості

Сучасна школа має проводити виховну роботу у співробітництві зі сім'єю та громадськістю. Робота носить різноманітний характер, тому форми й методи роботи також різноманітні.

Робота з батьками спрямована у першу чергу на підвищення рівня педагогічної освіти батьків. Це пов'язано з тим, що педагогічна освіта батьків нерідко відстає від реальної педагогічної ситуації, суспільних потреб, очікування дітей. Тому школа зобов'язана дбати про постійний розвиток і вдосконалення педагогічних знань батьків.

Найбільш розповсюдженими методами і формами роботи школи з батьками є (Н. Волкова):

Педагогічний лекторій. Передбачає надання батькам систематизованих знань з теорії виховання, привертання їх уваги до актуальних проблем виховання за допомогою бесід, лекцій.

Позакласний педагогічний всеобуч. Спрямований на ознайомлення батьків з проблемами виховання дітей різних вікових груп.

Університет педагогічних знань. Передбачає більш серйозну підготовку з теорії виховання. Заняття відбуваються у формі лекцій та семінарів.

День відчинених дверей. Спрямований на ознайомлення батьків із роботою школи, привертає їх увагу до проблем виховання. Вимагає серйозної підготовки: оформлення школи, організації концерту, виставок, спортивних змагань тощо.

Консультації батькам. Передбачають надання конкретних рекомендацій, порад з актуальних для батьків питань.

Тематичні вечори запитань і відповідей. Спрямовані на більш

глибоке пізнання методики сімейного виховання. На них запрошують працівників правоохоронних органів, лікарів, психологів, соціальних працівників.

Ознайомлення батьків з психолого-педагогічною літературою. Передбачає відбір і надання рекомендацій щодо психолого-педагогічної, науково-популярної літератури для батьків відповідно до проблем, які є в учнів певного класу, чи в окремої дитини.

Загальношкільний батьківський комітет. Обирається із представників батьківських комітетів класів. Також обирають голову комітету школи, створюють комісії: навчальну, трудового виховання і професійної орієнтації, господарську, культурно-масової роботи та інші. До сфери діяльності комітету входять піклування про групи продовженого дня, допомога в ремонті школи, харчування дітей тощо.

Робота школи і сім'ї не обмежується тільки підвищенням рівня педагогічної освіти батьків. Досить часто батьки беруть участь в організації різних гуртків, секцій, проведенні змагань, виставок, конференцій тощо, допомагаючи таким чином школі у вихованні дітей.

В останній час міцнішають зв'язки школи з підприємствами, які надають не тільки спонсорську допомогу (купають оснащення для шкільних кабінетів, проводять ремонт тощо), але і керують шкільними гуртками за інтересами, організовують екскурсії на підприємство, проводять профорієнтаційну й іншу роботу. Школа, у свою чергу, допомагає підприємству в організації й проведенні різних концертів, свят, святкування урочистих подій тощо.

Існують тісні зв'язки школи з працівниками органів міліції, медичних установ, установами додаткової освіти (музеями, театрами, бібліотеками та ін.).

Представники органів міліції у справах неповнолітніх сприяють запобіганню правопорушень серед учнів, формують правослухняну особистість; представники ДАІ вчать учнів дотримуватися правил дорожнього руху, виховують дисциплінованість на дорогах; представники медичних установ дають учням знання про різні захворювання та запобігання їм; музеї, театри, бібліотеки сприяють створенню гуртків, хорових колективів, студій, організації екскурсій, свят, змагань, виставок, формуванню в учнів художнього смаку, любові до літератури, підвищенню читацької культури.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Назвіть мету, завдання і принципи позакласної виховної роботи в школі.
2. Назвіть і розкрийте форми позакласної виховної роботи в школі.
3. Перелікуйте і розкрийте основні форми позашкільної виховної роботи.

4. Які дитячі та юнацькі громадські організації Вам відомі?
5. Назвіть основні форми спільної виховної роботи школи, сім'ї та громадськості.

МОДУЛЬ 3 ТЕОРІЯ НАВЧАННЯ (ДИДАКТИКА)

Тема 14 ПРОЦЕС НАВЧАННЯ ЯК СКЛADOVA ЦІЛІСНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО ПРОЦЕСУ

- 14.1 Загальне поняття про дидактику
- 14.2 Основні категорії дидактики
- 14.3 Функції процесу навчання
- 14.4 Структура процесу навчання
- 14.5 Структура діяльності вчителя і учнів у процесі навчання

14.1. Загальне поняття про дидактику

Термін *«дидактика»* походить з грецької мови, у якому «didacticas – той, хто навчає і didasco – той, хто вивчає».

У науковий обіг цей термін увів німецький педагог Вольфганг Ратке. Учений вжив цей термін у курсі лекцій «Короткий звіт з дидактики або мистецтво навчання Ратихія». У тому ж значенні

використав це поняття й чеський педагог Я. Коменський у праці «Велика дидактика».

Вагомий внесок у розвиток дидактики зробили педагоги-просвітники: Й.-Г. Песталоцци, Й. Гербарт, Ф. Дістервег та ін.

Й.-Г. Песталоцци розробив теорію елементарної освіти; спробував поєднати дитячу працю з навчанням; стверджував, що глибокі знання можна отримати лише за умови послідовного та систематичного навчання.

Й. Гербарт розробив теорію ступенів освіти (нижчий, середній, вищий); намагався вирішити проблему виховуючого навчання; запропонував дидактичні підходи щодо розвитку в учнів уваги, спостережливості, пам'яті, мови.

Ф. Дістервег розробив прогресивні на той час принципи дидактики: природодоцільності, культуродоцільності, самодіяльності; створив дидактичні засади розвиваючого навчання.

Значний внесок у дидактику зробив К. Ушинський. Він уперше з педагогів обґрунтував з точки зору психології розроблені його попередниками, дидактичні принципи, пізнавальні процеси навчання: увагу, інтерес, пам'ять, мислення.

В Україні XIX ст. помітною була постать О. Духновича, який створював підручники для народних шкіл. Видатним дидактом XX ст. був В. Сухомлинський, який розвинув ідею розумового виховання учнів під час навчання.

Подальший розвиток дидактики пов'язаний з іменами відомих вітчизняних і зарубіжних вчених: А. Алексюка, Ю. Бабанського, В. Бондара, Ч. Куписевича, В. Леднева, І. Лернера, В. Сластьоніна, М. Скаткіна та ін.

У сучасному розумінні **дидактика** – наука про навчання, освіту, їх мету, зміст, методи, засоби, організацію, досягнуті результати.

Розрізняють загальну і приватну дидактику. *Загальна* дидактика досліджує процес навчання; умови, у яких він проходить; результати, до яких він приводить; закономірності, принципи, методи, форми і засоби навчання. *Приватна* дидактика вивчає закономірності процесу навчання, зміст, форми і методи викладання з окремих навчальних дисциплін. *Приватні* дидактики мають назву *методики викладання* (того або іншого предмету).

Дидактика в основному відповідає на питання: *кого навчати?* (суб'єкти навчання), *для чього навчати?* (цілі навчання), *чого навчати?* (зміст освіти), *як навчати?* (принципи і методи навчання), *як організувати навчання?* (форми організації навчання), *як вчитися?* (методи і прийоми самостійної творчої діяльності).

Дидактика пов'язана з такими науками, як філософія, психологія, теорія виховання, фізіологія та ін.

Філософія є методологічною основою для організації наукових досліджень і теоретичних узагальнень практики навчання. *Психологія*

(зокрема педагогічна) вивчає питання розвитку особистості в процесі навчання, особливості її сприймання, пам'яті, мислення, волі, емоцій, шляхів формування мотиваційної сфери та ін. *Теорія виховання* забезпечує єдність процесів навчання і виховання, можливість використовувати загальні закономірності, принципи, методи і форми навчання. *Фізіологія* допомагає дидактиці активно «втручатися» в процеси формування особистості, враховувати фізіологічні і гігієнічні фактори для організації навчання, можливі дидактичні витрати і перевантаження.

Дидактика також пов'язана з *соціологією, естетикою, етикою, кібернетикою* та іншими науками.

14.2. Основні категорії дидактики

Дидактика як навчальна дисципліна послуговується як загальними поняттями педагогіки (виховання, освіта, розвиток та ін.), так і специфічними, до яких належать: викладання, навчання, навчальний процес, метод і прийом навчання, форма навчання, знання, уміння, навички та ін.

Категорії дидактики – найбільш загальні і фундаментальні поняття, які відображають суттєві властивості і відношення навчального процесу.

Розглянемо провідні категорії дидактики.

Процес навчання – динамічний взаємозв'язок (партнерство, співробітництво) вчителя і учнів, у результаті якого здійснюється стимулювання і організація активної навчально-пізнавальної діяльності учнів з метою засвоєння системи наукових знань, умінь, навичок, розвитку й всебічної вихованості особистості.

Навчальний процес – система організації навчально-виховної діяльності, в основі якої лежить єдність і взаємозв'язок викладання і учіння, спрямоване на досягнення мети навчання і виховання.

Викладання – процес діяльності учителя у процесі навчання, спрямований на організацію навчальної діяльності учнів, планомірне, систематичне передавання змісту освіти та формування необхідних якостей особистості.

Навчання – спеціально організований, цілеспрямований, керований процес взаємодії учителів та учнів, спрямований на засвоєння ЗУН, формування світогляду, розвиток розумових сил, творчих можливостей учнів.

Мета навчання – очікуваний кінцевий результат цілеспрямованої діяльності вчителя та пізнавальної діяльності учнів.

Учіння – процес навчальної діяльності учня, завдяки якому він оволодіває системою знань, досвідом здійснення способів їх знаходження, здобуває індивідуальний досвід пізнання, збагачує

власний досвід спілкування.

Метод навчання – упорядкований спосіб взаємозалежної діяльності вчителя й учнів, спрямованої на вирішення завдань освіти, виховання і розвитку в процесі навчання.

Прийом навчання – елемент методу, його складова частина, за допомогою якої здійснюється практична реалізація методу.

Форма організації навчання – спеціально організована, обмежена в часі і просторі, взаємообумовлена діяльність учителя й учнів.

Форми навчання – цілеспрямована, чітко організована, насичена змістом система пізнавальної та виховної взаємодії вчителя та учня.

Знання – узагальнений досвід людства, що відображає різні галузі дійсності у вигляді фактів, висновків, закономірностей, ідей, теорій, якими володіє наука.

Уміння – результат оволодіння раціональними способами та прийомами застосування знань на практиці; здатність виконувати складні комплексні дії на основі засвоєння знань, навичок та практичного досвіду.

Навички – вироблені в результаті вправ дії, які доведені до автоматизму шляхом багаторазового повторення, і, які є компонентами умінь.

Здібності – властиві особистості, які формуються в результаті активної навчально-пізнавальної діяльності і передбачають високий рівень умілості в певній частині діяльності.

14.3. Функції процесу навчання

Процес навчання виконує три основні функції: освітню, виховну й розвивальну.

Освітня функція передбачає засвоєння наукових знань, формування вмінь і навичок. Наукові знання містять факти, поняття, закони, закономірності, теорії, відображають узагальнену куртину світу. Паралельно зі знаннями в учнів відбувається засвоєння вмінь та навичок, їх теоретичного і практичного використання.

Виховна функція витікає зі змісту і методів навчання та передбачає формування в учнів моральних, трудових, естетичних, етичних уявлень, проглядів, переконань, світогляду, системи ідеалів, мотивів навчальної діяльності, уміння працювати й контролювати себе, гігієнічних та фізкультурних навичок.

Розвивальна функція проявляється у формуванні знань і спеціальних умінь (структурування навчального матеріалу, його конкретизування, варіювання, доведення, формулювання висновків тощо), а також у розвитку мислення, волі, емоцій, навчальних інтересів і здібностей учнів.

--

Функції процесу навчання конкретизуються під час підготовки вчителя до кожного уроку. Їх реалізація залежить від використання змісту навчального матеріалу, добору форм, методів і прийомів навчання, забезпечення порядку і дисципліни на уроці, використання оцінок; від особи вчителя, його професіоналізму.

14.4. Структура процесу навчання

Загальноприйнятим у процесі навчання вважається, що він включає в себе такі структурні компоненти: цільовий, стимулююче-мотиваційний, змістовий, операційно-дійовий, контрольно-регулювальний, оціночно-результативний.

Цільовий компонент відображає усвідомлення педагогом і сприйняття учнями мети й завдань навчального предмету, конкретного модуля, теми. Мета і завдання визначаються вчителем на підставі вимог навчальної програми, рівня освіченості учнів, рівня засвоєння попереднього матеріалу тощо.

Стимулююче-мотиваційний компонент передбачає створення вчителем на уроці умов, ситуацій, за якими учні захоплюються вивченням навчального матеріалу; наукові знання викликають зацікавленість; вчитель використовує систему методів і прийомів, які стимулюють прояв інтересу учнів до навчання; справедливо оцінює досягнення учнів; доброзичливо ставиться до учнів.

Змістовий компонент визначається навчальними планами, програмами й підручниками. Зміст окремих уроків конкретизує учитель з урахуванням поставлених завдань, рівня навчальних можливостей учнів, їх інтересів тощо.

Операційно-дійовий компонент відображає процесуальну сутність навчання і передбачає підбір учителем таких форм, методів, засобів викладання і учіння, які допомагають досягненню поставлених завдань уроку.

Контрольно-регулювальний компонент передбачає контроль результатів навчання, взаємоконтроль і самоконтроль учнів за правильним розумінням матеріалу, точністю відповідей; вчасного внесення відповідних коректив до навчального процесу. Контроль здійснюється за допомогою опитування, усних, письмових робіт, заліків, екзаменів.

Оціночно-результативний компонент передбачає оцінку педагогами і самооцінку учнями досягнутих в процесі навчання результатів, встановлення відповідності їх поставленим завданням, знаходження причин, виявлення прогалин у знаннях, вміннях учнів та їх ліквідування.

Усі компоненти навчального процесу взаємопов'язані і зможуть забезпечити високий результат навчання тільки тоді, коли будуть

використані у єдності.

14.5. Структура діяльності вчителя й учнів у процесі навчання

Процес навчання – це *процес взаємодії* вчителя (викладання) та учня (навчання). Тому їх слід розглядати у комплексі.

Діяльність учителя спрямована на керування активної і свідомої діяльності учнів із засвоєння навчального матеріалу. Вона містить такі елементи: планування, організація, стимулювання, контроль, регулювання діяльності й аналіз її результатів.

Планування спрямовано на створення календарно-тематичних і поурочних планів.

Організація навчальної роботи включає *два етапи*: підготовчий і виконавчий. *Підготовчий етап* включає: підготовку ТЗН, наочності, дидактичних і роздавальних матеріалів, попереднє проведення дослідів, залучення учнів до підготовки дослідів, виконання вправ для закріплення тощо. *Виконавчий етап* спрямований на організацію діяльності самого вчителя й організацію діяльності учнів із засвоєння навчального матеріалу, стимулювання й мотивацію навчання. Він включає постановку перед учнями навчальних завдань, створення сприятливих умов, розподіл функцій під час організації практичних робіт та ін.

Стимулювання спрямовано на активізацію уваги учнів на вивченій темі, формуванні допитливості, пізнавального інтересу. Для цього вчитель використовує яскраві приклади, факти, нетрадиційні форми і методи роботи.

Контроль і регулювання передбачає спостереження за діяльністю учнів, відповіді на запитання, використання вправ, індивідуальні бесіди з учнями, перегляд робіт, зошитів. Контроль дає можливість вчасно виявити недоліки процесу навчання, своєчасно звернути на них увагу. Завдяки цьому можна вчасно вносити корективи в процес навчання.

Аналіз результатів дозволяє визначити ступінь знання учнями фактів, подій, уміння застосовувати знання для вирішення практичних завдань, виявити причини невдач у навчанні, підстави успіхів, намітити шляхи усунення виявлених недоліків.

У процесі навчання виділяють *зовнішню й внутрішню* (психічну) діяльність учнів.

Зовнішня діяльність учнів у процесі навчання включає *два основних варіанти*: діяльність під час уроку (його спрямовує вчитель) і діяльність під час самостійної роботи на уроці чи в домашніх умовах.

Діяльність учнів *під час уроку* включає (за В. Чайкою): 1) прийняття навчальних завдань і плану дій, запропонованих вчителем; 2) здійснення навчальних дій і операцій для вирішення завдання; 3) регулювання

навчальної діяльності; 4) аналіз результатів навчальної діяльності (під керівництвом учителя).

Діяльність учнів під час самостійної роботи включає:

- 1) планування чи конкретизацію завдань навчальної діяльності;
- 2) планування методів, засобів і форм навчальної діяльності;
- 3) самоорганізація навчальної діяльності;
- 4) самоконтроль;
- 5) саморегулювання учіння;
- 6) самоаналіз результатів навчальної діяльності.

Внутрішня (психічна) структура діяльності учнів включає сприйняття, осмислення, розуміння, узагальнення, закріплення й застосування.

Сприйняття – відображення у свідомості окремих властивостей предметів і явищ, які в даний момент діють на органи чуття. До сприйняття входять зорові, моторні, тактильні відчуття, а також дані попереднього досвіду.

Осмислення й розуміння передбачає встановлення зв'язків між явищами, визначення їх складу, будови, призначення, знаходження причин, мотивів. На цьому етапі в учнів з'являється ставлення до досліджуваного, формуються вміння робити висновки, навчальні відкриття тощо.

Узагальнення дозволяє робити виокремлення та поєднання суттєвих (істотних) рис предметів і явищ. Для цього треба проаналізувати їх ознаки і властивості, абстрагуватися від деталей, зробити висновки.

Закріплення – повторне осмислення вивченого з метою його запам'ятовування. Проходить шляхом заучування основних фактів, законів, виконання письмових і лабораторних робіт та ін. Головне при закріпленні не «зубріжка», а використання нових прикладів, вправ, завдань.

Застосування – перевірка дієвості знань. Знання, які можна застосовувати на практиці, в житті стають міцнішими, реально осмисленими, підсилюють мотивацію навчання.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Що таке дидактика? Назвіть основні категорії дидактики.
2. У чому сутність процесу навчання?
3. Назвіть основні компоненти процесу навчання та подайте їх характеристику.
4. Назвіть функції процесу навчання.

Тема 15 ЗАКОНОМІРНОСТІ, ПРИНЦИПИ Й ПРАВИЛА НАВЧАННЯ

- 15.1. Основні закони процесу навчання
- 15.2. Закономірності процесу навчання
- 15.3. Принципи і правила навчання

15.1. Основні закони процесу навчання

Для успішного навчання важливо знати не тільки його сутність і внутрішню структуру, але й ті закони, закономірності і принципи на основі яких воно повинне здійснюватись.

Поняття «закон» і «закономірність» у педагогіці розуміються як філософські категорії.

Закон – це необхідне, істотне, стійке, повторюване відношення між явищами. Закон виражає зв'язок між предметами, складовими певного предмета, між властивостями речей, а також між властивостями всередині речей.

У навчанні знаходять прояв загальні закони діалектики, до яких відносяться: закон єдності й боротьби протилежностей, закон переходу кількісних накопичень у якісні зміни, закон заперечення. Дані закони діють і в процесі навчання.

Закон єдності й боротьби протилежностей. Протиріччя виникає між сучасними вимогами до процесу навчання, новими соціальними умовами, змінними можливостями особистості й традиційними, стійкими (застарілими) поглядами на процес навчання. Це вимагає зміни змісту, технології процесу навчання.

Закон переходу кількісних накопичень у якісні зміни. У результаті процесу навчання в школярів змінюються всі якісні характеристики: переконання, мотиви, установки, потреби, ціннісні орієнтації, вміння й навички.

В основі закону заперечення лежить закон переходу кількісних змін у якісні. У процесі навчання особистість здобуває нові якості, які «заперечують» раніше сформовані, у результаті чого вона переходить на більше високий рівень розвитку.

Освіта як цілісне явище є однією з найбільш значимих підсистем суспільства. Тому її закони, як і закони суспільства – це продукт її внутрішньої самоорганізації. Звідси витікає, що:

Закон педагогічний – це категорія, що позначає об'єктивні, істотні, необхідні, загальні й стійко повторювані зв'язки між явищами освіти, компонентами педагогічної системи, що відбивають механізми її

самоорганізації, розвитку й функціонування.

Якщо ж такий характер зв'язку спостерігається за певних умов (тобто не завжди), то ці зв'язки виражають закономірності.

15.2. Закономірності процесу навчання

Закономірності навчання – об'єктивні, стійкі й суттєві зв'язки в навчальному процесі, що зумовлюють його ефективність.

Для того, щоб упорядкувати різні закономірності, їх класифікують. Однак у педагогічній літературі не існує єдиної класифікації. Так, Н. Мойсеюк говорить про загальні й конкретні закономірності; І. Подласий підрозділяє закономірності на загальні й часткові; М. Фіцула виокремлює об'єктивні й суб'єктивні закономірності; Ю. Бабанський, Н. Волкова й інші вчені просто перераховують і розкривають окремі закономірності.

М. Вайндорф-Сисоєва й Л. Крившенко розрізняють *загальні й часткові* (конкретні) закономірності.

Загальні закономірності охоплюють всю систему навчання. Серед закономірностей є такі:

- *мета навчання* залежить від рівня й темпів розвитку суспільства, його потреб і можливостей, рівня розвитку й можливостей педагогічної науки й практики;
- *зміст навчання* залежить від суспільних потреб і цілей навчання, вікових можливостей учнів, рівня розвитку теорії й практики навчання, матеріально-технічних можливостей навчальних закладів;
- *якість навчання* залежить від продуктивності попереднього етапу навчання й досягнутих під час нього результатів, характеру й обсягу досліджуваного матеріалу;
- *ефективність дидактичних методів* залежить від знань і навичок у застосуванні методів, мети навчання, його змісту, віку учнів, їхніх навчальних можливостей, матеріально-технічного забезпечення, організації навчального процесу;
- *продуктивність навчання* залежить від внутрішніх стимулів (мотивів) навчання; зовнішніх (суспільних, економічних, педагогічних) стимулів.

Часткові закономірності навчання поширюються на окремі сторони системи навчання.

- *результати навчання* залежать від застосованих методів, засобів навчання, професіоналізму вчителя й т.п. (дидактичні закономірності);
- *результати навчання* залежать від пізнавальної активності учнів, уміння й потреби вчитися й т.п. (гносеологічні закономірності);
- *результати навчання* залежать від навчальних можливостей учнів, рівня й стійкості уваги, особливостей мислення й т.п. (психологічні

- закономірності);
- *розвиток індивіда* залежить від розвитку інших індивідів, з якими він перебуває в прямому або непрямому спілкуванні, від рівня інтелектуального середовища, від стилю спілкування вчителів із учнями й т.п. (соціологічні закономірності);
  - *ефективність процесу навчання* залежить від організації, від того, наскільки процес розвиває в учнів потребу вчитися, формує пізнавальні інтереси, приносить задоволення, стимулює пізнавальну активність і т.п. (організаційні закономірності).

Закономірності навчання знаходять своє конкретне втілення в принципах та правилах навчання.

15.3. Принципи і правила навчання

Принципи – основні положення будь-якої теорії, науки в цілому; основні вимоги, пропоновані до чогось.

Принципи навчання – система дидактичних вимог до процесу навчання, виконання яких забезпечує його необхідну ефективність.

У навчальному процесі всі дидактичні принципи тісно взаємопов'язані, взаємопроникають і взаємоконтролюють один одного, і чим більше їх реалізовано під час уроку, тим вище його результативність та ефективність.

У ході історичного розвитку теорії й практики навчання сформувалися різні принципи навчання. Їх досить багато і різні вчені пропонують до розгляду різні принципи. У вітчизняній дидактиці прийнято виділяти такі принципи навчання: науковості, наочності, систематичності та послідовності, свідомості й активності, індивідуалізації та диференціації, доступності, міцності, зв'язку навчання з життям, емоційності навчання, демократизації та ін.

Принцип науковості. Полягає у тому, що навчальний матеріал повинен мати науковий характер, відповідати певній галузі науки. Навчальний матеріал повинен бути науково перевірений і відповідати сучасному рівню розвитку науки.

Принцип наочності. Передбачає навчання на основі живого сприймання конкретних предметів і явищ дійсності або їх зображень. До процесу сприйняття і аналізу навчальної інформації залучаються різні органи відчуття.

Принцип гуманізації та духовності. Спрямований на визначення таких загальнолюдських цінностей як доброта, любов, совість, справедливість, милосердя, чесність, гідність, сумління, співчуття тощо.

Принцип систематичності та послідовності передбачає використання навчального матеріалу у визначеному порядку, логічному переходу від засвоєння попереднього до нового матеріалу.

Принцип свідомості й активності передбачає широке

використання в навчанні проблемних методів, задіяння всіх психічних процесів, які сприяють активізації навчання. Учні виступають активними учасниками навчального процесу.

Принцип індивідуалізації та диференціації. Спрямований на врахування рівня розумового розвитку, знань та умінь учнів, їх пізнавальних здібностей, виклад навчального матеріалу учням з урахуванням їхнього загального розвитку.

Принцип міцності знань, умінь, навичок. Спрямований на закріплення і застосування знань, умінь і навичок учнів у процесі повторення.

Принцип зв'язку навчання з життям. Полягає у використанні на уроках життєвого досвіду учнів, розкритті практичного значення знань, використання їх у практичній діяльності.

Принцип емоційності навчання. Реалізується через образний, емоційний виклад матеріалу, мову вчителя, його ставлення до учнів, зовнішній вигляд.

Принцип демократизації. Передбачає організацію навчання відповідно до умов розвитку суспільства, врахування особливостей навчання залежно від розвитку дитини та використання ефективних форм впливу на неї.

Принцип доступності. Передбачає добір методів і засобів навчання відповідно рівню розумового, морального і фізичного розвитку учнів без інтелектуальних та фізичних перевантажень. Але цей принцип не означає, що зміст навчального матеріалу повинен бути спрощеним, елементарним.

Принцип ґрунтовності. Передбачає точність, доказовість і повноту знань.

Принцип народності означає звертання до історії, традицій попередніх поколінь, досягнень окремих людей і всього народу, а також національної культури.

Всі перераховані принципи варто розглядати як єдину систему, що дозволяє педагогу зробити науково обґрунтований вибір цілей, змісту, методів й засобів організації навчального процесу, створити сприятливі умови для розвитку особистості учня.

Із принципів навчання випливають правила навчання, що відбивають більш часткові положення того або іншого принципу, тобто кожний дидактичний принцип має свої конкретні правила реалізації.

Правило – поняття, що розкриває і конкретизує різні сторони принципу навчання. *Правила навчання – це окремі вимоги до вчителя.*

Правила – перехідна ланка від теорії до практики, вони відображають дії, які мають місце в конкретній педагогічній ситуації. Дидактичні правила формуються здебільшого в категоричній формі (наприклад: «Навчай активно», «Врахуй рівень розумового розвитку, знань та умінь учнів»).

Дидактичних правил дуже багато, тому головне не у вивченні правил, а у вивченні тих наукових засад, з яких ці правила випливають (К. Ушинський).

Ось окремі приклади дидактичних правил, що впливають з окремих принципів навчання (В. Чайка).

Принципу науковості відповідає правило: *у методах викладання відображайте методи наукового пізнання, розвивайте мислення учнів.*

Принципу наочності відповідає правило: *слідкуйте за тим, щоб спостереження учнів були систематизовані та відповідали причині та наслідку незалежно від порядку, в якому вони здійснювалися.*

Принципу доступності відповідають правила: *від легкого до важкого; від загального до конкретного; від відомого до невідомого; від простого до складного; від близького до далекого.*

Принципу свідомості й активності відповідає правило: *часто використовуйте запитання «чому?», щоб навчити учнів розуміти причинно-наслідкові зв'язки.*

Принципу міцності відповідає правило: *повторення та закріплення вивченого здійснюйте так, щоб активізувати не тільки пам'ять, але й мислення та почуття учнів.*

Запитання и завдання для самоконтролю

1. Що таке закон процесу навчання і у чому його суть?
2. Що таке закономірності процесу навчання? Назвіть найважливіші закономірності й дайте їхню коротку характеристику.
3. Що таке принципи дидактики? Назвіть їх і дайте коротку характеристику.
4. Розтлумачте зміст словосполучення «правила навчання». Як правила навчання зіставляються з принципами?

Тема 16

ЗМІСТ ОСВІТИ В СУЧАСНІЙ ШКОЛІ

16.1. Поняття і сутність змісту освіти

16.2. Основні теорії формування змісту освіти

16.3. Сучасні принципи формування змісту освіти

16.4. Стандарти освіти в сучасній школі

16.5. Документи, які регламентують зміст освіти у школі

16.6. Види освіти

16.1. Поняття і сутність змісту освіти

Зміст освіти – чітко визначений об'єм систематизованих знань, вмінь і навичок, які складають основу всебічного розвитку учнів, формування в них наукового світогляду, стійкої поведінки,

пізнавальних інтересів і підготовки до трудової діяльності.

Зміст освіти дає відповідь на питання: чому саме навчати, які знання обрати з усіх надбань, накопичених людством? Це пов'язано з тим, що на кожному етапі розвитку суспільства зміст освіти різний. Він залежить від рівня розвитку науки, економіки, завдань суспільства, сфери політики, виховання і багато чого іншого. У ході свого розвитку людство накопичило величезний обсяг знань, якими повинно оволодіти підростаюче покоління. Але цих знань так багато, що засвоїти їх повністю неможливо. Тому перед дидактикою постає завдання – відібрати й передати тільки найважливіші, базові знання і вміння.

Однією з провідних визначальних компонентів змісту освіти є його *мета*, у якій знаходять відображення інтереси як суспільства, так і особистості. Тому *мета* сучасного суспільства – розвиток тих сторін і якостей особистості, які потрібні не тільки їй, але й суспільству задля включення до соціально цінної діяльності. Така мета освіти забезпечує формування і ставлення до знань, умінь і навичок як до засобів, які забезпечують досягнення гармонійного розвитку розумової, фізичної, моральної, естетичної, цінностної й вольової сторін особистості.

16.2. Основні теорії формування змісту освіти

В історії педагогіки відомі теорії, які мають вплив на формування змісту освіти.

Теорія формальної освіти (Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, Й. Песталоці, Й. Герbart). Її прихильники стверджують, що головне завдання освіти полягає не в оволодінні конкретними знаннями, а в розвитку розумових здібностей учнів, їх інтелекту, логічного мислення, уяви, пам'яті. Зміст освіти повинен базуватися на таких предметах, як мова, математика, логіка. Цю теорію інакше називають теорією *гімнастики розуму*.

Теорія матеріальної освіти (Я. Коменський, Г. Спенсер та ін.). Розвиток виробництва, промисловості, транспорту спричинив потребу в людях, які мають знання і вміння з окремих галузей науки. Прихильники цієї теорії вбачали в освіті тільки прикладну, практичну цінність і придатність до життя. Головна увага приділялася вивченню предметів природно-математичного циклу. Вважалося, що розвиток розумових здібностей, мислення відбувається сам по собі, в процесі вивчення зазначених дисциплін.

Теорія дидактичного прагматизму (педоцентрична теорія) (Дж. Дьюї, Г. Кершенштейнер). Представники цієї теорії вважали, що зміст освіти повинен визначатися не потребами й соціально-економічними умовами суспільства, а інтересами й потребами дітей. Тому замість вивчення предметів різного циклу (мови, фізики та ін.) у школі варто проводити лише бесіди, ігри, заняття за інтересами, а одержання знань відбувається внаслідок спонтанної діяльності дітей, тобто навчання

--

йде через «виконання».

Крім перерахованих, існують теорії, які так чи інакше впливають на побудову сучасного змісту освіти в школі. Це *проектна система навчання* (Дж. Дьюї), *теорія структуралізму* (К. Сосницький), *проблемно-комплексна теорія* (Б. Суходольський), *теорія поетапного формування розумових дій* (П. Гальперін, Н. Талізін), *теорія культурологічної спрямованості освіти* (М. Скаткін, В. Краєвський, І. Лернер) та інші.

16.3. Сучасні принципи формування змісту освіти

Під час визначення змісту освіти використовуються такі принципи (І. Підласий):

- *гуманістичності* – забезпечує пріоритет загальнолюдських цінностей і здоров'я людини, особистості;
- *науковості* – виявляється у відповідності пропонованих для вивчення в школі знань з останніми досягненнями наукового, соціального і культурного прогресу;
- *відповідність* соціальному замовленню суспільства – забезпечує всебічний розвиток особистості, її нахилів, здібностей і талантів;
- *послідовності* – полягає у плануванні змісту, що впроваджується по висхідній, де кожне нове знання спирається на попереднє і впливає з нього;
- *історизму* – означає відтворення в шкільних курсах історії розвитку тієї або іншої галузі науки чи практики, а також висвітлення у зв'язку з виучуваними проблемами діяльності видатних учених;
- *полікультурності* – забезпечує оптимальне поєднання гуманітарної, природничої та естетичної освіти, зв'язок з національною культурою і традиціями;
- *систематичності* – передбачає засвоєння знань і формування вмінь у системі, побудову всіх навчальних курсів і всього навчання як системи, ланки якої взаємодіють із частиною загальної системи людської культури;
- *зв'язку з життям* – спрямований на втілення одержаних знань і сформованих умінь у практику;
- *відповідності* віковим можливостям і рівню підготовленості школярів;
- *доступності* – визначається структурою навчальних планів і програм, способом викладу наукових знань у підручниках, а також порядком введення оптимальної кількості виучуваних понять і термінів.

16.4. Стандарти освіти в сучасній школі

Стандарт освіти – *нормована система показників освіченості*

особистості, яка реалізується у нормативних документах, які відображають вимоги суспільства до змісту освіти, а також вимоги і гарантії держави до одержання його громадянами.

У 1996 р. була прийнята «Концепція державного стандарту загальної середньої освіти в Україні» – нормава система показників освіченості особистості. Ця система реалізується в нормативних документах, що відображають вимоги суспільства до змісту освіти, а також вимоги і гарантії держави щодо здобуття її громадянами. Відповідно до Закону «Про загальну середню освіту» (1999 р.) Державний стандарт загальної середньої освіти містить:

1. Базовий навчальний план середньої школи.

2. Освітні стандарти галузей знань (навчальних предметів), пропонованих учневі, які він повинен знати.

3. Державні вимоги до рівня засвоєння змісту освіти за ступенями навчання (початкова, основна і старша школа).

4. Державний стандарт загальної середньої освіти розробляється Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України, Національною Академією наук України й Академією педагогічних наук України. Затверджує стандарт Кабінет Міністрів України. Переглядають його не рідше одного разу на 10 років.

16.5. Документи, що регламентують зміст освіти у школи

Зміст освіти розкривається в трьох основних документах: навчальному плані, навчальних програмах і підручниках.

Навчальний план – документ, затверджений Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України, що встановлює перелік навчальних предметів, які підлягають вивченню в різних типах шкіл, їхній розподіл за роками навчання (класами), тижневу й річну кількість годин, що відводиться на вивчення певного предмету.

У практиці загальної середньої освіти використовується декілька типів навчальних планів: базовий, типовий і навчальний план школи.

Базовий навчальний план – це основний державний нормативний документ, якій є складовою державного стандарту загальної середньої освіти. Структура й зміст базового навчального плану визначаються двома складовими: інваріантною й варіативною. *Інваріантна* частина (складова) формується на державному рівні (компоненти), вона обов'язкова для всіх типів шкіл і забезпечує необхідний для всіх учнів обсяг і рівень знань, умінь та навичок. *Варіативна* частина формується на шкільному компоненті (її формує навчальний заклад) з урахуванням можливостей школи, інтересів і побажань учнів, їхніх батьків.

Навчальна програма – документ, що визначає обов'язковий обсяг знань, умінь і навичок з кожного предмета, показує зміст окремих розділів і тем з розподілом за роками навчання. Затверджується Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України.

Навчальна програма складається з розділів: пояснювальної записки; характеристики структури програми; особливостей методів і організаційних форм навчання; обсягу знань і вмінь, які мають одержати учні; методичних рекомендацій з організації й проведення занять; переліку літератури й дидактичних матеріалів; рекомендацій з перевірки й оцінювання знань, умінь і навичок учнів.

Навчальні програми побудовані за декількома принципами: лінійним, концентричним і спіральним.

Лінійний принцип – матеріал, що підлягає вивченню, розміщується систематично й послідовно, з поступовим ускладненням, при цьому нове викладається на основі вже вивченого і в тісному зв'язку з ним.

Концентричний принцип – повторне вивчення окремих розділів програми на різних щаблях навчання. Це нагадує розміщення матеріалу за концентричними колами із радіусом, що збільшується. Але таке розміщення матеріалу передбачає не просто повторення, а подальше його вивчення на розширеній основі і з глибшим проникненням у сутність досліджуваних процесів і явищ.

Спіральний принцип – це поєднання лінійного й концентричного. Особливість цього принципу полягає в тому, що розгляд вивченої теми або проблеми проходить після вивчення декількох тем, не через рік або більше.

Подальша конкретизація змісту освіти розкривається в підручниках. *Підручник* – одне з головних джерел набуття учнями знань, одночасно він є важливим засобом керівництва і посібником для вчителя в процесі навчання. Добре, методично грамотно складений підручник сприяє підвищенню якості навчання.

Підручник виконує освітню, виховну, розвивальну, управлінську й дослідницьку функції. Залежно від способу подачі матеріалу підручники поділяються на репродуктивні, проблемні, програмовані й комплексні.

Доповненням до підручників є *навчальні посібники* (хрестоматії, збірники завдань і вправ, словники, книги для читання тощо), які розширюють і поглиблюють матеріал підручників, допомагають краще його засвоїти.

16.6. Види освіти

Залежно від цілей, характеру підготовки учнів розрізняють загальну, політехнічну і професійну освіту.

Загальна освіта – освіта, яку одержують учні у процесі вивчення навчальних предметів у загальноосвітній школі і школах іншого типу (ліцеях, гімназіях, приватних та інших школах) у віці 6-17 років.

Загальна середня освіта має три рівні: початковий, основний,

старший. Навчання здійснюється у загальноосвітній школі трьох ступенів: перший – початкова школа, другий – основна школа, третій – старша школа. Загальна освіта є основою політехнічної і професійної освіти.

Політехнічна освіта – володіння учнями науковими основами і принципами усіх виробництв у поєднанні з загальнотрудовими вміннями і навичками, оволодіння простими знаряддями усіх виробництв.

У сучасній школі політехнічну освіту реалізують у процесі вивчення основ наук, трудового навчання, проведення практичних і лабораторних занять. Політехнічна освіта наближає навчання до життя, сприяє тісному зв'язку теорії з практикою.

Професійна освіта – освіта, яка включає знання, практичні уміння і навички, необхідні для виконання роботи в певній галузі трудової діяльності.

Професійна освіта здійснюється в системі вищих та середніх навчальних закладів: багатопрофільних університетах, академіях, коледжах, технікумах, педагогічних, медичних та мистецьких училищах. Професійно-технічну освіту здобувають у середніх ПТУ, які забезпечують підготовку кваліфікованих робітників. Головна мета професійної освіти – надання допомоги учням у здобутті професії відповідно до їх інтересів, потреб, здібностей.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Що розуміється під змістом освіти?
2. Які основні теорії формування змісту освіти існують?
3. Перерахуйте і розкрийте принципи формування змісту освіти.
4. Назвіть документи, які регламентують зміст освіти у школі та розкрийте їх.
5. Як Ви розумієте загальну, політехнічну і професійну освіту?

Тема 17

МЕТОДИ І ЗАСОБИ НАВЧАННЯ

17.1. Поняття та сутність методу та прийому навчання

17.2. Класифікація методів навчання

17.3. Засоби навчання

17.4. Вибір методів та засобів навчання

17.1. Поняття та сутність методу та прийому навчання

Метод – (від грец. *metodos* – шлях до чого-небудь) означає спосіб діяльності, спрямованої на досягнення певної мети.

Метод навчання – упорядкований спосіб взаємозалежної діяльності вчителя й учнів, спрямованої на вирішення завдань освіти, виховання і розвитку в процесі навчання.

Один і той самий метод може застосовуватися для різних

навчальних цілей (бесіда може бути застосована з метою засвоєння нових знань, і з метою повторення чи перевірки). Правильне застосування методів навчання забезпечує ефективність пізнавальної діяльності учнів.

У структурі методів виділяють *прийоми*, тому кожний метод є сукупністю методичних прийомів.

Приєм – це елемент методу, його складова частина за допомогою якої здійснюється практична реалізація методу.

Елементи методів є системою, що об'єднана логікою дидактичного завдання. Якщо метод є способом діяльності, що охоплює весь шлях її протікання, то прийом – це окремий крок, дія в реалізації методу.

Окрім цього слід пам'ятати, що *метод може стати прийомом, а прийом – методом*. Коли прийом починає виконувати основне навчальне навантаження (допомагає розкрити суть того чи іншого питання), він стає методом. Наприклад, коли учитель повідомляє нові знання за допомогою *методу пояснення*, у процесі якого іноді демонструє наочні приладдя (демонстрація – прийом). Якщо ж наочне приладдя є об'єктом вивчення й основні знання учні одержують на основі його розгляду, то демонстрація виступає як *метод*, а пояснення – як *приєм*.

У сучасній дидактиці (теорії навчання) є велика кількість методів навчання, але жоден з них не може бути визнаний універсальним. Високих результатів у процесі навчання можна досягти тільки при використанні різних методів. Однак для того, щоб вчитель міг скористатися багатством методів, їх необхідно упорядкувати, класифікувати.

17.2. Класифікація методів навчання

Класифікація методів навчання – це система методів, впорядкована за певною їх ознакою (І. Підласий).

У літературі існує багато класифікацій методів навчання.

1. Класифікація за джерелом отримання знань (Є. Голант, С. Перовський, Д. Лордкіпанідзе): словесні, наочні, практичні методи.

До словесних методів належать: розповідь, пояснення, лекція, бесіда, інструктаж, робота з книгою, навчальна дискусія, диспут.

До наочних – ілюстрування та демонстрування.

До практичних – вправа, лабораторна робота, практична робота, дидактична гра.

2. Класифікація методів навчання за характером пізнавальної діяльності учнів (І. Лернер, М. Скаткін). У запропонованій класифікації виділяють такі методи: *пояснювально-ілюстративний, репродуктивний, проблемного викладу, частково-пошуковий (евристичний), дослідницький.*

3. Класифікація методів за дидактичними цілями (М. Данилов, Б.

Єсипов). За цією класифікацією виділяють три групи методів: методи, одержання нових знань; методи, формування вмінь і навичок щодо застосування знань на практиці; методи перевірки й оцінки знань, умінь і навичок.

4. Серед відомих класифікацій вирізняється *цілісним підходом* класифікація Ю. Бабанського.

Ю. Бабанський, виділяє три основні групи методів навчання: методи організації і здійснення навчально-пізнавальної діяльності; методи стимулювання і мотивації учіння; методи контролю і самоконтролю у навчанні.

Методи організації і здійснення навчально-пізнавальної діяльності.

А) Словесні методи навчання.

Розповідь – це монологічний виклад навчального матеріалу, який використовується для послідовного та емоційного повідомлення знань.

Пояснення – словесне тлумачення закономірностей, істотних властивостей досліджуваного об'єкта, окремих понять, явищ.

Пояснення іноді називають найскладнішим видом розповіді.

Навчальна лекція – передбачає усний виклад навчального матеріалу, який характеризується великим об'ємом, складністю логічних побудов, сконцентрованістю розумових образів, доведень і узагальнень.

Бесіда – діалогічний метод навчання, коли вчитель за допомогою вдало поставлених питань спонукає учнів відтворювати раніше набуті знання, робити самостійні висновки-узагальнення на основі засвоєного фактичного матеріалу.

Робота з книгою як метод навчання забезпечує можливість багаторазово опрацьовувати навчальну інформацію в доступному для учня темпі і в зручний час.

Навчальна дискусія – метод навчання, суть якого полягає в обміні поглядами з конкретної проблеми з метою набуття нових знань, зміцнення власної думки, формування вміння її відстоювати.

Б) Наочні методи навчання.

Наочні методи передбачають використання ілюстрацій і демонстрацій з метою доказовості словесних тлумачень.

Ілюстрування – наочний метод навчання, який передбачає показ і сприйняття предметів, процесів і явищ в їх символічному зображенні за допомогою плакатів, карт, портретів, фотографій, схем, репродукцій, звукозаписів тощо.

Демонстрування – метод навчання, який полягає у наочно-чуттєвому ознайомленні учнів з явищами, процесами, об'єктами в їх природному вигляді.

Відеометод. У зв'язку з інтенсивним використанням у навчальному процесі сучасних джерел інформації (телебачення, комп'ютери та ін.) виділяють окремий метод навчання – відеометод.

В) Практичні методи навчання.

Практичні методи навчання спрямовані на формування навичок та умінь застосовувати знання в стандартних чи змінених умовах. До практичних методів відносять вправи, лабораторні і практичні роботи.

Вправа – це цілеспрямоване, багаторазове повторення учнями певних дій та операцій (розумових, практичних) для формування навичок і вмінь.

За характером навчальної діяльності учнів вправи поділяють на усні, письмові, графічні, технічні. На основі дидактичних цілей вправи є: вступні, пробні, тренувальні, контрольні і творчі.

Лабораторна робота – практичний метод навчання, який передбачає вивчення явищ природи в спеціальних умовах за допомогою спеціального обладнання.

Лабораторний метод надає можливість учням оволодівати вміннями і навичками роботи з обладнанням, вимірювати, обробляти результати і порівнювати їх. Водночас, його використання пов'язане із значними затратами енергії та часу. Лабораторні роботи можуть проводитися як в процесі вивчення нового навчального матеріалу, так і після його пояснення. Їх поділяють на ілюстративні і дослідницькі; індивідуальні чи бригадні.

Близькими до лабораторних робіт за дидактичними цілями і завданнями є **практичні роботи**, які проводяться після вивчення великих розділів, тем і мають узагальнюючий характер. На відміну від лабораторної роботи, практичний метод, насамперед, передбачає застосування теоретичних знань на практиці.

Методи навчання за логікою передачі і сприймання навчальної інформації. Методи цієї групи, насамперед, характеризують логіку руху змісту навчального матеріалу – від конкретного до загального, від загального до конкретного, за аналогією. До цієї групи належать такі методи: *індуктивний та дедуктивний*.

Індуктивний метод забезпечує перехід від одиничного до загального в пізнавальному процесі. Він використовується в основному тоді, коли матеріал має фактичний характер чи пов'язаний з формуванням понять.

Дедуктивний метод функціонує в логіці від загального до конкретного. Вчитель спочатку повідомляє загальне положення, формулу, закон, а потім поступово починає вирішувати конкретні завдання.

Методи навчання за характером пізнавальної діяльності учнів.

Репродуктивний метод спрямований на відтворення учнем способів діяльності за визначеним учителем алгоритмом.

Репродуктивний метод забезпечує можливість передачі великої

за обсягом навчальної інформації за мінімально короткий час, без великих витрат зусиль. Цей метод не дозволяє в достатній мірі розвивати гнучкість мислення, навички пошукової діяльності.

Метод **проблемного викладу** є перехідним від виконавської до творчої діяльності. Він застосовується переважно з метою розвитку навичок творчої навчально-пізнавальної діяльності, осмисленого і самостійного оволодіння знаннями.

Частково-пошуковий метод навчання вимагає від учнів прояву більш високого рівня пізнавальної самостійності й активності. Окремі елементи знань повідомляє педагог, а частину – учні здобувають самостійно, відповідаючи на поставлені запитання чи розв'язуючи проблемні завдання.

Дослідницький метод навчання передбачає творче застосування знань, оволодіння методами наукового пізнання, формування досвіду самостійного наукового пошуку.

Методи стимулювання і мотивації навчально-пізнавальної діяльності.

Методи стимулювання навчальної діяльності поділяють на дві підгрупи:

1. Методи формування пізнавального інтересу.

2. Методи формування почуття обов'язку і відповідальності у навчанні.

До основних методів **формування інтересу** належать: дискусія, диспут, метод включення учнів у ситуацію особистого переживання успіху у навчанні, в інші ситуації емоційно-моральних переживань (радість, задоволення, здивування тощо), метод опори на здобутий життєвий досвід, метод пізнавальної, дидактичної, рольової гри та ін.

До **методів стимулювання обов'язку і відповідальності** належать: переконання, позитивний приклад, практичного привчання до виконання вимог, створення сприятливих умов для спілкування, заохочення і пошук, оперативний контроль за виконанням вимог, осуд. Методи і прийоми стимулювання обов'язку і відповідальності взаємодіють з методами виховання, що підкреслює єдність процесів навчання і виховання.

Методи контролю і самоконтролю в навчанні.

Методи контролю і самоконтролю спрямовані на перевірку рівня засвоєння учнями знань, сформованості вмінь і навичок.

Усний контроль здійснюється шляхом індивідуального, групового та фронтального опитування.

Письмовий контроль проводиться за допомогою диктантів, творів, контрольних робіт тощо.

Лабораторний контроль забезпечує можливість перевірити рівень сформованості в учнів уміння застосовувати здобуті знання на практиці.

Метод самоконтролю спрямований на формування уміння усвідомлено регулювати власну навчальну діяльність, удосконалювати її, попереджати помилки і неточності.

17.3. Засоби навчання

Засоби навчання – це різноманітні матеріали і знаряддя навчального процесу, завдяки яким більш успішно і за короткий час досягаються визначені цілі навчання.

До засобів навчання належать: підручники, навчальні посібники, дидактичні матеріали, ТЗН, обладнання, навчальні кабінети, ТБ та інші ЗМК.

У науці немає загальноприйнятої класифікації дидактичних засобів. Розглянемо класифікацію польського дидакта В. Оконя, в якій засоби навчання розташовані відповідно до наростання можливості замінювати дії учителя.

Прості засоби:

- словесні: підручники, навчальні посібники тощо;
- прості візуальні засоби: реальні предмети, моделі, картини і т.п.

Складні засоби:

- механічні візуальні пристрої: мікроскоп та інші;
- аудіальні засоби: CD – програвач, радіо;
- аудіовізуальні: звуковий фільм, телебачення, відео.

17.4. Вибір методів та засобів навчання

Вибір методів та засобів навчання залежить від конкретних обставин і умов навчально-виховного процесу:

- загальних цілей освіти, виховання та розвитку учнів та установок сучасної дидактики;
- особливостей предмета вивчення;
- особливостей методики викладання конкретної навчальної дисципліни;
- цілей, завдань і змісту матеріалу конкретного уроку;
- часу, відведеного для вивчення того чи іншого матеріалу;
- вікових можливостей учнів та рівня їх підготовленості;
- матеріальної оснащеності навчального закладу, наявності устаткування, наочних приладів, ТЗН, комп'ютерів тощо;
- можливостей і особливостей учителя, рівня його теоретичної та практичної підготовки, методичної майстерності, особистих якостей.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Що таке метод і прийом навчання?
2. Які основні фактори покладено в основу різних класифікацій методів навчання?
3. Назвіть і розкрийте сучасну класифікацію методів навчання.
4. Що таке засоби навчання?
5. Від чого залежить вибір методів і засобів навчання?

Тема 18

ВИДИ НАВЧАННЯ. СУЧАСНІ ТЕХНОЛОГІЇ НАВЧАННЯ

18.1. Види навчання

18.2. Поняття «технологія навчання»

18.3. Сучасні технології навчання

18.1. Види навчання

Навчання – це процес двосторонньої активності. Ці види діяльності (того, хто вчить і того, хто вчиться) можуть здійснюватись найрізноманітнішими способами залежно від засобів, що використовуються, умов, за яких здійснюється та або інша діяльність, від того або іншого конкретного середовища, у якому вона здійснюється.

В історичній спадщині першим видом систематичного навчання вважають метод постановки навідних запитань у процесі пошуку істини. Він пов'язаний з ім'ям давньогрецького філософа Сократа. Тому такий метод навчання називають сократівським.

На сьогоднішній день у сучасній дидактиці використовуються різноманітні види навчання, такі як пояснювально-ілюстративне, проблемне, програмоване, навчання за допомогою комп'ютера. Поряд з ними сьогодні набувають застосування розвивальне, модульне, ігрове, діалогічне, індивідуальне, диференційоване, особистісно-орієнтоване й ін. Розглянемо детальніше їх специфіку.

Пояснювально-ілюстративне навчання. Основна мета такого виду навчання – це передача-засвоєння знань і застосування їх на практиці. Іноді його називають пасивно-споглядальним. Учитель прагне викласти навчальний матеріал із застосуванням наочних і ілюстративних матеріалів, а також забезпечити його засвоєння на рівні відтворення й застосування для вирішення практичних завдань.

Основні ознаки такого виду навчання: класно-урочна система організації навчального процесу; засвоєння знань і їхнє наступне застосування як мета навчання; наочність як провідний метод.

Незважаючи на тривалу історію свого існування (починаючи з XVII ст.) і пануюче місце в освітній системі, пояснювально-ілюстративний вид навчання сьогодні вже не відповідає повною

мірою сучасним вимогам суспільства до навчання й підготовки фахівців, тому що будується переважно на репродуктивних дидактичних методах і, отже, не розвиває творчі здібності тих, хто навчається, що значно знижує їхню соціальну адаптацію та можливості самореалізації.

Проблемне навчання. В основі проблемного навчання лежить ідея відомого вітчизняного психолога С. Рубінштейна про спосіб розвитку свідомості людини через вирішення пізнавальних проблем, що містять у собі протиріччя. Тому проблемне навчання розкривається через постановку (вчителем) і вирішення (учнем) проблемного питання, завдання й ситуації.

Проблемне навчання містить у собі наступні *етапи*:

1) *усвідомлення* проблемної ситуації; аналіз ситуації й формулювання проблеми;

2) *вирішення* проблеми у формі висування, зміни й перевірки гіпотез;

3) *перевірка* рішення. Таке навчання сприяє розвитку творчого мислення й самостійності, забезпечує міцність знань, тому що емоційно за своєю природою.

Проблемне питання припускає пошук і різні варіанти відповіді. Тобто заздалегідь готова відповідь тут неприйнятна.

Проблемне завдання – це навчально-пізнавальне завдання, що викликає прагнення до самостійного пошуку способів і шляхів його вирішення. В основі проблемного завдання лежить протиріччя між існуючими знаннями.

Проблемна ситуація в процесі навчання припускає, що суб'єкт (учень) прагне вирішити важкі для себе завдання, проте йому не вистачає даних і він повинен сам їх відшукати. Така ситуація характеризує психологічний стан учня, що виникає в процесі виконання навчального завдання, стимулюючи до пошуку нових знань і способів діяльності.

Проблемна ситуація містить у собі *три компоненти*:

1) необхідність виконання такої дії, під час якої виникає пізнавальна потреба в новому відношенні, знанні або способі дії;

2) невідоме, котре повинне бути розкрито у виниклій ситуації, яка виникла;

3) можливості учнів при виконанні поставленого завдання; в аналізі умов і відкритті «таємниці» невідомого. Не занадто важке, не занадто легке, середнє за рівнем труднощів завдання не викличе проблемної ситуації.

В якості проблемних завдань можуть служити питання, навчальні завдання, практичні ситуації. Одна й таї сама проблемна ситуація може бути викликана різними типами завдань. Саме по собі проблемне завдання не є проблемною ситуацією. Воно може викликати проблемну ситуацію лише за певних умов.

Цей вид навчання:

- стимулює прояв активності, ініціативи, самостійності й творчості в учнів;
- розвиває інтуїцію й дискурсивне (insight – «проникнення в сутність»), конвергенційне («відкриття») і дивергенційне («створення») мислення;
- вчить мистецтву вирішення різних наукових і практичних проблем, досвіду творчого вирішення теоретичних і практичних завдань.

Труднощі організації проблемного навчання пов'язані з великою витратою часу для постановки й вирішення проблем, створення проблемної ситуації й надання можливості самостійного вирішення останньої кожним учнем.

Програмоване навчання. У його основі лежить кібернетичний підхід, відповідно до якого навчання розглядається як складна динамічна система. Керування даною системою здійснюється за допомогою посилки команд з боку вчителя (комп'ютера й інших технічних засобів і аудіо-, відеотехніки) учневі й одержання зворотнього зв'язку. Тобто інформації про хід навчання вчителем (оцінка) і самим учнем (самооцінка).

Б. Скіннер і Н. Краудер сформулювали *основні принципи* програмованого навчання:

- подача інформації невеликими дозами;
- установка перевірного завдання для контролю й оцінки засвоєння кожної порції пропонованої інформації;
- пред'явлення відповіді для самоконтролю;
- надання вказівок залежно від правильності відповіді.

На практиці педагог може скористатися лінійною або розгалуженою побудовою освітньої програми. При виборі *лінійної* побудови програми учні працюють над всіма порціями навчальної інформації відповідно до міри її надходження. *Розгалужена* програма припускає вибір учнем свого індивідуального шляху засвоєння цілісної навчальної інформації. Засвоєння інформації залежить від рівня підготовленості. В обох випадках прямий і зворотний зв'язок учителя з учнем здійснюється з використанням спеціальних засобів (програмованих навчальних посібників різного виду, комп'ютера).

Перевагою даного виду навчання є одержання повної й постійної інформації про ступінь і якість засвоєння всієї навчальної програми та розвиток самостійності. У програмованому навчанні кожен учень працює в зручному для нього режимі. Інша *перевага* складається в економії часу викладача на процес передачі інформації, а також у збільшенні кількості часу на постійний контроль за процесом і результатом її засвоєння. *Головним недоліком* даного виду навчання є надмірна апеляція до пам'яті молоді, яка навчається.

Алгоритмічне навчання, так само як і програмоване, будується на

кібернетичному підході й визначає дидактичний процес як послідовне застосування загальних схем (або алгоритмів) засвоєння знань: виділення умов, необхідних для здійснення навчальних дій; виділення самих навчальних дій; визначення способу зворотнього зв'язку (у першу чергу, між тими, хто навчається, й результатами їхніх навчальних дій).

Недоліком алгоритмічного навчання є відсутність стимулювання творчості учнів й обмеження, пов'язані з їх віковими можливостями.

Модульне навчання – вид навчання, під час якого учитель і учні працюють із навчальною інформацією, представленою у вигляді модулів. Кожен модуль має закінченість і відносну самостійність.

Сукупність таких модулів становить єдине ціле при розкритті навчальної теми або всієї навчальної дисципліни. Наприклад, цільовий модуль дає перше уявлення про нові об'єкти, явища або події. Другий, інформаційний модуль, являє собою систему необхідної інформації у вигляді розділів, параграфів книги, комп'ютерної програми. Третій, операційний модуль, містить у собі весь перелік практичних завдань, вправ і питань для самостійної роботи з використання отриманої інформації. Останній модуль для перевірки результатів засвоєння нової навчальної інформації може бути представлений системою питань для заліку, іспиту, тесту й творчих завдань.

Модульне навчання розраховане на більш самостійну роботу учнів при дозованому засвоєнні навчальної інформації, зафіксованої в модулях. Іноді цей вид навчання називають блочно-модульним, зважаючи на те, що кожен модуль формується при поділі навчальної програми в блоки.

Розвивальне навчання (розроблено В. Давидовим, Б. Ельконіним, Л. Занковим). Його головна мета – підготувати учнів до самостійного засвоєння знань, пошуку істини, а також до незалежності в повсякденному житті (здатності «жити своїм розумом»). Основою такого навчання є продуктивна діяльність учнів, здійснювана в «зоні найближчого розвитку» (Л. Виготський). Зона найближчого розвитку учнів викликає появу особистісних новоутворень як у змістовній стороні психіки, так і в сфері способів діяльності й характера поведінки. Вчитель тут виступає як організатор пошукового процесу, а не просто «передавач», транслятор знань та істин. Він організує процес, що активізує пам'ять, сприйняття, уяву, різні форми мислення учнів. Також розвивальне навчання припускає, що вчитель готовий до сприйняття й обговорення різних точок зору, що представляються учнями в різних формах (доповіді, коментарю, суперечки, доказу, діалогу).

У тактиці розвивального навчання існують такі лінії. *Перша лінія:* вчитель ставить питання й пропонує завдання, не уникаючи «тупикових» варіантів у роботі тих, хто вчиться. У цьому випадку існують думки,

що педагог не завжди зобов'язаний давати вичерпні відповіді й пояснення. Нехай молодь навчається самостійно, шукає вирішення навіть після заняття. Педагог готує учнів до того, що процес розуміння носить поступовий і послідовний характер, що глибина розуміння може бути різною.

Друга лінія: педагог пропонує молоді, що навчається, побачити глибину в зовні простому й звичному. Тобто відкрити нові грані відомого-невідомого, зрозумілого-незрозумілого в явищі, події, процесі. Це має бути пов'язане із прагненням викликати подив до повсякденного в звичному.

Третя лінія орієнтує на розвиток логічного мислення: учитель разом із учнями формулює теоретичні припущення (гіпотези, узагальнення) у контексті загальної картини явищ, подій або процесів.

Незважаючи на різні концепції навчання, можна виявити й описати загальну логіку навчального процесу. Принципова схема пізнання: від живого споглядання до абстрактного мислення та від нього до практики, яка визначає структуру процесу засвоєння знань.

18.2. Поняття «технологія навчання»

Технологія – *вміння змінювати стан якогось явища або об'єкта, його властивості або форми. У процесі передачі накопиченого досвіду підростаючим поколінням здійснюється зміна стану учнів, їх інтелектуальних і фізичних властивостей.*

Технологія навчання – *сукупність дій, що ведуть до педагогічної взаємодії між сторонами педагогічного процесу, спрямованих на забезпечення глибини й міцності знань, діючих умінь, розвиненості пізнавальних здібностей при грамотному використанні комунікативних механізмів у сполученні із професіоналізмом і майстерністю педагога.*

18.3. Сучасні технології навчання

У наш час у педагогічній літературі впроваджується багато технологій навчання. Розкриємо основну сутність деяких з них.

Авторські технології – розроблені й впроваджені в практику роботи школи технології, де залежно від поставлених цілей і завдань у певнім сполученні об'єднані діалогові, ігрові, інтеграційні, комп'ютерні, структурно-логічні, тренінгові й інші технології.

Технології активного навчання – організація навчального процесу, при якому пасивність під час пізнавальної діяльності є просто неможливою. Містять у собі методи, що стимулюють пізнавальну діяльність учнів: драматизацію, інверсію, групову дискусію, морфологічний аналіз, евристичні питання, мозкову атаку

(брейнстормінг), театралізацію й т. і.

Технологія дистанційного навчання – сукупність методів і засобів навчання й адміністрування навчальних процедур, що забезпечують проведення навчального процесу на відстані на основі використання сучасних інформаційних і телекомунікативних технологій.

Кейс-технологія – вид дистанційної технології навчання, заснованої на використанні наборів (кейсів) текстових, аудіовізуальних і мультимедійних навчально-методичних матеріалів і їх розсиланню для самостійного вивчення тими, хто навчається, при організації регулярних консультацій у викладачів-тьютерів традиційним або дистанційним способом.

Структурно-логічні або задачні технології являють собою поетапну організацію постановки дидактичних завдань, вибору способів їх вирішення, діагностики й оцінки отриманих результатів. Логіка структурування таких завдань може бути різною: від простого до складного, від теоретичного до практичного або навпаки.

Ігрові технології являють собою ігрову форму взаємодії педагога й учнів через реалізацію певного сюжету (гри, казки, спектаклю, ділового спілкування). При цьому освітні завдання включені у зміст гри. В освітньому процесі використовують цікаві, театралізовані, ділові, рольові, комп'ютерні ігри.

Комп'ютерні технології реалізуються в рамках системи «вчитель-комп'ютер-учень» за допомогою навчальних програм різного виду (інформаційних, тренінгових, контролюючих, розвивальних та ін.).

Діалогові технології пов'язані зі створенням комунікативного середовища, розширенням простору співробітництва на рівні «вчитель-учень», «учень-учень», «автор», «учень-автор» у ході постановки й вирішення навчально-пізнавальних завдань.

Тренінгові технології – система діяльності щодо відпрацювання певних алгоритмів навчально-пізнавальних дій і способів вирішення типових завдань у ході навчання (тести й практичні вправи).

Запитання и завдання для самоконтролю

1. Які види навчання Вам відомі?
2. Дайте характеристику пояснювально-ілюстративному, проблемному й програмованому видам навчання.
3. Дайте визначення поняття «технологія навчання».
4. Назвіть та дайте коротку характеристику сучасним технологіям навчання.

Тема 19 ФОРМИ ОРГАНІЗАЦІЇ НАВЧАННЯ

- 19.1. Поняття про форми організації навчання
- 19.2. Із історії модернізації класно-урочної системи
- 19.3. Урок – основна форма організації навчання у школи
- 19.4. Вимоги до сучасного уроку в школі
- 19.5. Типи і структура сучасного уроку
- 19.6. Позаурочні форми навчання

19.1. Поняття про форми організації навчання

Форма (від лат. forma – зовнішність, устрій) – *зовнішнє вираження певного змісту, певний стійкий порядок.*

Поняття «форма» у дидактиці має *два значення*: форма організації навчання і форма навчання.

Форма організації навчання – *спеціально організована, обмежена в часі і просторі, взаємообумовлена діяльність учителя й учнів.* Вона визначає певний вид заняття – урок, семінар, практикум, факультатив та ін. Ці форми організації навчання називають *зовнішніми.*

Форми навчання – *цілеспрямована, чітко організована, насичена змістом система пізнавальної та виховної взаємодії вчителя та учня.* Їх поділяють на індивідуальні, парні, групові, фронтальні. Ці форми навчання називають *загальними.*

19.2. Із історії модернізації класно-урочної системи

В історії розвитку школи існували різноманітні форми навчання. Вони були зумовлені потребами суспільно-економічного розвитку, з одного боку, і рівнем розвитку педагогічної науки, з другого боку. Кожна з виокремлених історією форм навчання акумулювала в собі позитивні надбання освіти і в той же час мала певні недоліки.

Впродовж останніх століть на освітянській ниві найбільш помітний слід залишили такі форми організації навчання: індивідуальна, групова, класно-урочна, белл-ланкастерська, дальтон-план, бригадно-лабораторна, Мангеймська, План Трампа.

Індивідуальна форма організації навчання виникла в античних країнах і широко використовувалась в Європі у період середньовіччя. Сутність цієї форми навчання в тому, що вчитель навчав кожного учня індивідуально. Це давало змогу враховувати індивідуальні можливості учнів і відповідно до цього визначати зміст, форми і методи навчальної роботи. Це сприяло ефективності навчального процесу. Проте з погляду соціально-економічної діяльності індивідуальне навчання не стало домінуючим. По-перше, воно не давало можливості охопити навчанням велику кількість дітей і, по-друге, було надто дорогим. Елементи індивідуального навчання

використовуються і нині (індивідуальні консультації, навчання гри на музичних інструментах, вокалу та ін.).

Індивідуально-групова форма організації навчання набула значного поширення в період середньовіччя і залишалась в багатьох школах Європи і у ХІХ ст. (церковно-парафіяльні). Учитель навчав групу дітей, які перебували на різних рівнях вікового й інтелектуального розвитку. Таке навчання давало змогу навчити основам грамоти (читати, писати, рахувати) чималу кількість дітей (порівняно з індивідуальним навчанням). Та все ж воно було примітивним, оскільки в одній кімнаті треба було навчати дітей, які перебували на різних ступенях освіти (перший, другий або третій роки навчання).

Класно-урочна форма організації навчання бере свій початок з братських шкіл України і Білорусії. Там відпрацьовувались елементи урочної форми. Сутність класно-урочної системи полягала в тому, що учитель одночасно навчав чималу групу дітей (до 45 осіб), які перебували приблизно на однаковому рівні анатомо-фізіологічного і психічного розвитку, заняття проводились у класній кімнаті, за постійним розкладом і регламентом, усі учні працюють над засвоєнням одного й того ж матеріалу.

З формуванням класно-урочної форми організації навчання в педагогіці почали використовувати такі поняття, як навчальний рік, навчальний день, урок, перерва, чверть, канікули. Її ефективність була стільки очевидною, що незабаром вона стала домінуючою в школах багатьох країн світу.

Наукове обґрунтування класно-урочної форми організації навчання дав чеський педагог Ян Амос Коменський у роботі «Велика дидактика» (1632 р.). Хоча деякі спеціалісти з історії педагогіки вважають родоначальником класно-урочної системи ректора школи голландського містечка Цволле Джона Сила (1374 р.).

Белл-ланкастерська система (система взаємного навчання) виникла в кінці ХVІІІ – на початку ХІХ століття в Англії, її назва пов'язана з іменами її авторів – священика А. Белля і вчителя Дж. Ланкастера. На той час в Англії активно розвивався капіталізм, з'являлися нові фабрики. Постала потреба масової освіти робітників та їх дітей, вчителів не вистачало. Тому одному вчителю доручали навчати 250-300 учнів різного віку. Але одноосібно вчитель не міг це зробити. Ця ідея реалізовувалась так: учнів поділяли на групи по 25-30 осіб; до кожної групи прикріплювали старшого учня (монітора). Учитель спочатку навчав певним елементам грамоти старших учнів, а вони розходились по своїх групах і навчали цьому своїх товаришів. Монітори відповідали за порядок і дисципліну у групах.

Белл-Ланкастерська форма організації навчання значного поширення не набула, тому що якість навчання виявилася низькою.

Мангеймська система (система вибіркового навчання) виникла у

Європі наприкінці XIX ст. Уперше була застосована в німецькому містечку Мангейм доктором Й. Зіккінгером. Сутність цієї форми організації навчання у тому, що учнів в залежності від здібностей і успішності розподіляли по класам: сильні, середні, слабкі. Відбір здійснювався на основі спостережень, результатів психометричних обстежень, характеристик учителів та екзаменів.

Дальтон-план як форма організації навчання виникла на початку XX ст. у США з метою формування у дітей ініціативності, самостійності, винахідливості, діловитості. Вперше описала і запровадила цю форму організації навчання вчителька з міста Дальтона Е. Паркхерст. Технологія навчання була такою: зміст навчального матеріалу з кожної дисципліни розділявся на частини (блоки), кожен учень у формі плану отримував індивідуальне завдання, самостійно працював над його виконанням, звітувався, набираючи певну кількість балів, а потім отримував наступне завдання. Учитель відіграв роль організатора, консультанта. Учні з класу до класу переводили не по закінченні навчального року, а залежно від рівня оволодіння програмним матеріалом (3-4 рази на рік).

Бригадно-лабораторна форма організації навчання виникла у 20-х роках в радянській школі. Це була спроба модернізувати систему дальтон-плану, але будувати навчання на колективістських засадах. Учні класу розділяли на бригади (по 5-9 осіб), на чолі яких обирались бригадири; навчальні завдання у вигляді планів давались на усю бригаду, яка й мала працювати над його виконанням. Через певний період часу бригадир звітував перед педагогом про виконання завдання, виходячи з чого оцінювалась робота усіх членів бригади. Передбачалось у такий спосіб розвивати колективну пізнавальну діяльність, формувати почуття колективізму. Насправді це призводило до знеособлення навчальної праці значної частини учнів, зниження рівня знань, породжувало конфлікти в бригадах.

У той же час були спроби запровадити у школах систему проектів, систему комплексів, План Трампа та ін. Але всі вони не дали бажаних результатів.

19.3. Урок – основна форма організації навчання у школі

Урок – форма організації навчання з постійним складом учнів, які мають приблизно однаковий рівень фізичного і психічного розвитку, за розкладом і регламентом, з обов'язковим відвідуванням його всіма учнями.

Урок залишається основною формою організації навчання в усіх типах навчальних закладів. Слід зважати на те, що впродовж своєї історії учителі та вчені-педагоги постійно працювали над удосконаленням класно-урочної системи навчання.

У 20-х роках в радянській школі була спроба відмовитись від уроку. Проте це лише зашкодило шкільній справі. Тому на початку 30-х років урок знову став основною формою організації навчання.

Наступні десятиріччя відзначалися різними підходами до розвитку урочної системи. 30-50-ті роки у нашій країні урок, методика його організації та проведення були позбавлені творчого підходу. Лише в кінці 50-х років учителі й педагоги-вчені розпочали активну роботу з творчого підходу до організації навчально-виховного процесу на уроці.

Під час проведення уроків більшість педагогів використовують такі форми навчальної роботи: *індивідуальну, парну, групову й фронтальну*.

Індивідуальна робота. Учень самостійно виконує завдання, поставлене перед класом або групою. Якщо ж він виконує самостійне завдання, яке надається йому з урахуванням його навчальних можливостей, то таку форму навчання називають індивідуалізованою. Це може бути робота з картками, текстом, проведення дослідів і т.п. Індивідуальна форма роботи дає можливість регулювати темп просування в навчальному матеріалі з огляду на можливості й рівень підготовки окремо взятого учня.

Парна робота. Спрямована на допомогу сильного учня слабшому, а також передбачає взаємодопомогу один одному. Пари визначає вчитель і вони можуть бути постійними, або змінного складу. Головне у парній роботі – взаємонавчання і взаємоконтроль. Для кожного учня вчитель готує різноманітні роботи – завдання, диктанти, які він записує на картках. Учні виконують роботу, а потім обмінюються і перевіряють їх. Після перевірки роблять усний розбір і виправляють помилки.

Групова робота. Клас поділяється на групи по 4-6 осіб з однаковим або різним ставленнями до навчання та успішністю. Групи виконують однакові або диференційовані завдання. Групову форму роботи застосовують під час виконання лабораторних, практичних занять. Вона сприяє ефективнішому вирішенню навчально-пізнавальних завдань, взаємодопомозі, взаємоконтролю, самооцінюванню.

Фронтальна робота. Учитель працює з усім класом над єдиним завданням, у єдиному для всіх учнів темпі. Ефективність цієї форми навчання залежить від майстерності вчителя, вміння створити творчу атмосферу на уроці, підтримувати увагу й активність учнів, не випускати з поля зору жодного учня.

19.4. Вимоги до сучасного уроку в школі

Оскільки урок є основною формою організації навчання, а учні значну частину часу проводять на уроці, до нього пред'являються такі вимоги: підвищення рівня навчально-пізнавальної діяльності учнів, їх

виховання, розвитку, самопочуття та стану здоров'я. Серед основних вимог до уроку розрізняють: *організаційні, дидактичні, методичні, виховні, психологічні, етичні, санітарно-гігієнічні*.

Організаційні вимоги. Передбачають визначення вчителем мети і завдань уроку; раціональну його структуру; забезпечення уроку необхідними навчальними засобами; підтримання високої працездатності, дисципліни, раціонального використання часу.

Дидактичні вимоги. Полягають у забезпеченні належних дидактичних умов; попередній відбір навчального матеріалу; використання нових технологій пізнавальної діяльності; вибір оптимальних методів і засобів навчання; формування і розвиток в учнів позитивних мотивів навчально-пізнавальної діяльності, інтересів, творчої активності; раціональне поєднання масової, групової та індивідуальної форм діяльності; забезпечення оперативного зворотнього зв'язку, контролю й оцінювання.

Методичні вимоги. Зобов'язують планування певних видів діяльності: виконання вправ, відповіді учнів, пояснення матеріалу, організацію самостійної роботи та ін.

Виховні вимоги. Зумовлені провідними завданнями всебічного гармонійного розвитку особистості відповідно до вимог розумового, морального, фізичного, трудового та естетичного виховання. На кожному уроці необхідно актуалізувати ті чинники, які мають впливати на формування всебічно розвиненої особистості. Це трансформується через зміст навчального матеріалу і безпосередньо через організацію вчителем навчально-виховного процесу на уроці.

Психологічні вимоги. Передбачають спрямованість на дотримання психологічних закономірностей навчального пізнання; створення позитивної навчальної мотивації; психологічного комфортного оточення; врахування вікових та індивідуальних особливостей та ін.

Етичні вимоги. Полягають у тактовності учителя у процесі спілкування з учнями як на уроці, так й у позаурочній час; принциповість, справедливість; любові до дітей; співвідношенні вимогливості та поваги до дітей; об'єктивній оцінці знань учнів та ін.

Санітарно-гігієнічні вимоги. Передбачають забезпечення оптимального повітряного режиму; правильного освітлення; належного теплового режиму; чергування різних видів навчальної діяльності; відповідність меблів індивідуальним особливостям учнів; дотримання чистоти у класному приміщенні та ін.

19.5. Класифікація уроків. Структура уроків

У дидактиці існують різні підходи до класифікації уроків залежно від ознак, узятих за основу. За способами їх проведення відділяють: урок-лекція, кіно урок, урок-диспут, урок-бесіда,

лабораторно-практичний урок та ін. За *етапами навчальної діяльності*: вступні, уроки формування понять, уроки застосування знань на практиці, уроки тренування і повторення та ін. За *характером пізнавальної діяльності учнів*: уроки первинного сприйняття фактів, уроки створення понять та ін. За *ступеню самостійної роботи учнів*: уроки роботи вчителя із класом, уроки самостійної роботи та ін.

Найбільш вдалою і прийнятною є класифікація уроків за *дидактичною метою й місцем уроку в загальній системі уроків* (Б. Єсипов, М. Болдирев, Г. Щукіна, В. Онищук). Згідно з цією класифікацією виділено такі *типи уроків*: 1) урок засвоєння нових знань; 2) урок формування умінь і навичок; 3) урок застосування умінь і навичок; 4) урок узагальнення і систематизації; 5) урок контролю і корекції знань, умінь та навичок; 6) комбінований урок.

У «чистому» вигляді перераховані типи уроків, крім комбінованого, майже не зустрічаються. Використання тих або інших типів уроку в навчальному процесі залежить від характеру навчальної дисципліни, дидактичних цілей і завдань.

Залежно від типу уроку логічно вибудовується його структура.

Структура уроку – це сукупність, послідовність та логічний зв'язок елементів, які становлять його модель.

Кожен урок має свою структуру, яка зумовлюється його навчально-виховною метою. В моделі уроку виділяють макроструктуру (етапи конкретного уроку) і мікроструктуру (методичні компоненти кожного етапу). У процесі моделювання уроку того чи іншого типу має виявлятися творчість учителя. Але разом з тим не слід забувати про дотримання певної логічно доцільної архітектури уроку певного типу.

Визначимо структуру найбільш поширеного у школи типу уроків (комбінованого):

1. Організаційний момент.
2. Перевірка домашнього завдання.
3. Актуалізація опорних знань та їх корекція.
4. Повідомлення теми, мети і завдань уроку.
5. Сприймання й усвідомлення учнями нового навчального матеріалу.
6. Осмислення, узагальнення і систематизація знань.
7. Вправи на формування вмінь і навичок на основі отриманих знань.
8. Підсумки уроку. Домашнє завдання.

19.6. Позаурочні форми навчання

Окрім уроку в школах використовують позаурочні форми організації навчання: факультативні заняття, практикуми, семінари, екскурсії, предметні гуртки, домашню навчальну роботу.

Факультативні заняття – одна з форм організації диференційованого навчання, яка об'єднує учнів за інтересами і

спрямована на поглиблення знань з певних дисциплін або наукових проблем.

Факультативні заняття проводяться з групою не менше 15 учнів з періодичністю, яка визначається робочим планом учителя. З кожного факультативу розробляються навчальні програми. Вони можуть бути державними або авторськими.

Існують такі *види факультативних занять*: з поглибленого вивчення навчальних дисциплін, з вивчення додаткових дисциплін (психології, іноземної мови та ін.), з вивчення додаткової дисципліни професійної спрямованості (програмування, обслуговування комп'ютерної техніки та ін.), міжпредметні факультативи. Одночасно кожен вид факультативних занять може бути теоретичним, практичним чи комбінованим.

Проведення факультативних занять вимагає від педагогів проявів високої майстерності, творчої винахідливості щодо використання значного арсеналу методів, прийомів, засобів навчання з метою підтримання в учнів інтересу, розвитку їх творчих можливостей.

Практикум – *форма організації навчання, яка проводиться в старших класах під час вивчення дисциплін природно-математичного циклу, у процесі трудової й професійної підготовки, після вивчення великих розділів навчальних курсів, або наприкінці навчального року.*

Практикуми передбачають залучення учнів до системи самостійного виконання практичних завдань на основі оволодіння теоретичними знаннями. Така форма навчальної роботи якнайкраще сприяє реалізації вимог принципу поєднання навчання з практикою, озброєнню учнів політехнічними знаннями, підготовці їх до свідомого вибору професії.

Семінарське заняття – *форма організації навчання, яка проводиться в старших класах при вивченні гуманітарних предметів, після опанування основними розділами програми.*

Семінарські заняття виступають як форма організації самостійної пізнавальної діяльності учнів з метою поглибленого вивчення окремих тем і проблем. Вони проводяться з повним складом учнів класу. Вчитель визначає тему, мету, план, рекомендує необхідну літературу, індивідуальні завдання для учнів з підготовки до семінару. Результати такої самостійної роботи учні оформлюють у вигляді рефератів, тез виступів, конспектів наукової літератури, добірок малюнків, таблиць, статистичних матеріалів та ін.

Експерсія навчальна – *форма організації навчання, яка проводиться в умовах природного ландшафту, виробництва, музею, виставки з метою спостереження й вивчення учнями різних об'єктів і явищ.*

Завдання експерсії: збагатити знання учнів; встановити зв'язки теорії з практикою; розширити політехнічні знання; розвивати творчі

здібності учнів, їх спостережливість, естетичні смаки, актуалізувати пізнавальні інтереси; формувати науковий світогляд; сприяти професійній орієнтації вихованців.

Стосовно *шкільних програм* екскурсії поділяють на *програмні* (введені в навчальні програми) і *позапрограмні*, які визначає вчитель залежно від наявного виробничого і природничого середовища. За *змістом* виділяють – виробничі, біологічні, географічні, краєзнавчі, мистецькі екскурсії. У цьому сенсі екскурсії можуть бути *тематичні й комплексні*. За *місцем* у навчальному процесі екскурсії можуть бути вступні, поточні та підсумкові.

Предметні гуртки – *науково-освітні гуртки, організовані з метою розширення й поглиблення знань учнів з різних предметів навчального плану школи й розвитку в них інтересу до відповідних галузей науки, художньої літератури й мистецтва, техніки тощо.*

У роботі гуртків учні беруть участь виключно на добровільних засадах. Це можуть бути вихованці паралельних класів або учні, близькі за освітнім рівнем. Керівництво гуртками здійснюють безпосередньо вчителем або фахівцем підприємств, наукових чи мистецьких колективів. Гуртки працюють за авторськими планами, які затверджуються педагогічною радою школи.

Домашня навчальна робота – *форма організації навчання, що доповнює діяльність учнів на уроці; відрізняється великою самостійністю й відсутністю безпосереднього керівництва з боку вчителя.*

Головна *мета* домашньої роботи – поглиблення й закріплення знань і вмінь, отриманих на уроці; розвиток самостійності, мислення. Виконується безпосередньо дома, в групах продовженого дня, в години самопідготовки в школах-інтернатах.

Як зазначено у «Положенні про середній загальноосвітній навчально-виховний заклад», домашні завдання мають даватися з урахуванням індивідуальних особливостей учнів і педагогічних вимог; учитель визначає їх доцільність, характер, зміст і обсяг. Щоб запобігти перевантаженню учнів домашніми завданнями, необхідно у кожному класі визначати їх обсяг. З усіх дисциплін на виконання домашніх завдань учень в середньому має витратити 1/3-1/4 часу, що відводиться на навчальну роботу під час уроків.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. У чому різниця між поняттями: «форма організації навчання» і «форма навчання»?
2. Які форми класно-урочної системи Вам відомі?
3. Назвіть основні вимоги до сучасного уроку.
4. Яка класифікація уроків є найбільш поширеною у сучасній дидактиці?
5. Назвіть позакласні форми організації навчання і схарактеризуйте їх.

Тема 20 КОНТРОЛЬ І ОЦІНКА РЕЗУЛЬТАТІВ НАВЧАННЯ

- 20.1 Історія контролю та оцінки результатів навчання
- 20.2. Визначення основних понять контролю та оцінки результатів навчання
- 20.3. Основні принципи контролю знань учнів
- 20.4. Завдання, функції і основні види контролю та оцінки результатів навчання
- 20.5. Методи контролю та оцінки результатів навчання
- 20.6. Оцінка результатів навчально-пізнавальної діяльності учнів

20.1.3 історія контролю та оцінки результатів навчання

Контроль і оцінка знань, умінь та навичок має багату історію. Уже в Києво-Могилянській академії (1659-1817 р.) була певним чином відпрацьована система оцінювання навчальної діяльності та здібностей учнів. Пізніше в школах дореволюційної Росії спостерігались різні підходи до оцінки результатів навчальної діяльності учнів. Так, наприклад, відповідно до Статусу Міністерства освіти 1804 р. упроваджувалась система оцінок успіхів учнів. З кожної дисципліни директор визначав певне число кульок для з'ясування знань школярів. Найвищий рівень успішності визначався 90 кульками. За Статутом 1818 р. рівень знань учнів уже визначався за чотирибальною цифровою системою («4», «3», «2», «1»).

Наприкінці ХІХ і на початку ХХ ст. у дипломах та атестатах оцінки позначалися словами «відмінно», «вельми добре», «добре», «досить добре», «посередньо», «слабо». Поширювалась також п'ятибальна, семибальна і дванадцятибальна шкала оцінок. Наприклад, семибальна була такою: 7 – «відмінно», 6 – «вельми добре», 5 – «дуже добре», 3 – «досить добре», 2 – «посередньо», 1 – «слабо».

У радянській школі продовжувалися пошуки критеріїв і форм оцінки знань, умінь та навичок учнів. У 1918 р. постановою Наркомату освіти була відмінена бальна система для оцінки знань учнів, відповіді учнів оцінювалися словами «задовільно» і «незадовільно». Переведення учнів з класу в клас відбувалося на основі оцінки успіхів учнів та відгуків педагогічної ради. У 1935 році повернулися до п'ятибальної словесної оцінки знань учнів: «відмінно», «добре», «посередньо», «погано», «дуже погано». На початку 1944-1945 навчального року словесна система була замінена цифровою («5», «4», «3», «2», «1»). У 1993 р. діапазон оцінювання успішності звузили до чотирибальної шкали («5», «4», «3», «2»). У сучасній школі існує 12-ти бальна система оцінювання.

20.2. Визначення основних понять контролю та оцінки результатів навчання

У науковій літературі існує багато понять контролю та оцінки результатів навчання. Це «діагностика», «контроль», «перевірка», «оцінка», «оцінювання», «відмітка» знань і умінь учнів. Розглянемо їх.

Діагностика – процедура виявлення рівня готовності до будь-якого виду діяльності, у тому числі до навчальної діяльності певного змісту й рівня складності.

Діагностика в педагогіці – комплекс методів, прийомів, правил і засобів, які використовуються педагогами для виявлення (виміру) динаміки процесу і результатів навчально-виховної роботи.

Метою дидактичного діагностування є своєчасне виявлення, оцінювання й аналіз навчального процесу у зв'язку з його продуктивністю. Діагностика містить у собі контроль, перевірку, облік, оцінювання, нагромадження статистичних даних, їх аналіз, виявлення динаміки освітніх змін і особистісних зрушень учнів, уточнення освітніх програм, корегування подальшого розвитку подій.

Контроль як педагогічне явище являє собою усвідомлене, планомірне спостереження й фіксацію вербальних і практичних дій вихованців з метою виявлення придбаного ними рівня соціального досвіду, оволодіння програмним матеріалом, теоретичними й практичними знаннями, навичками й уміннями і формування в них особистісних і професійних рис.

Контроль у навчанні – визначення обсягу, рівня і якості засвоєння навчального матеріалу, виявлення успіхів у навчанні, прогалин у знаннях, уміннях і навичках школярів для внесення необхідних коректив у процес навчання.

Перевірка – виявлення й вимір знань, умінь і навичок учнів. Метою перевірки є виявлення рівня і якості навченості учнів, ступеня засвоєння навчального матеріалу, прогалин і недоліків у знаннях, обсягу їхньої навчальної праці.

Оцінка – процес порівняння ступеня засвоєння учнями знань, умінь і навичок з еталонами, описаними в навчальних програмах, посібниках та інших нормативних документах. Оцінка – кількісний показник якості результатів навчально-пізнавальної діяльності учнів.

Оцінювання – процес зіставлення (виявлення) фактичного обсягу і якості засвоєних учнями знань і вмінь з навчального предмета з повним обсягом знань і вмінь, запропонованих для засвоєння навчальною програмою. Оцінювання успішності є результатом перевірки.

Відмітка – результат процесу оцінювання, який висловлюється кількісно: у вигляді бала (числа), літери, місця у рейтингу, відсотками

тощо.

20.3. Основні принципи контролю знань учнів

Основними принципами контролю знань є індивідуальний характер перевірки, об'єктивність, систематичність, тематична спрямованість, єдність вимог, оптимальність, всебічність (за В. Чайкою).

Індивідуальний характер – вимога до перевірки та оцінки успішності учнів, яка передбачає перевірку знань, навичок і вмінь учня, враховуючи його психологічні особливості.

Об'єктивність – вимога до перевірки та оцінки успішності учнів, яка передбачає оцінювання знань учнів за встановленими нормами та критеріями.

Систематичність – вимога до перевірки та оцінки успішності учнів, яка передбачає безперервний характер одержання вчителем інформації про якість засвоєння учнями навчального матеріалу на кожному етапі засвоєння знань.

Тематична спрямованість – вимога до перевірки та оцінки успішності учнів, яка передбачає спрямованість контролю на визначення знань, умінь і навичок стосовно конкретного розділу програми.

Єдність вимог – вимога до перевірки та оцінки успішності учнів, яка передбачає адекватне порівняльне відображення якості навчання у різних школах.

Оптимальність – вимога до перевірки та оцінки успішності учнів, яка передбачає науково обґрунтований вибір найкращого для даних умов варіанту завдань, форм і методів контролю та оцінювання результатів навчання з точки зору певних критеріїв.

Всебічність – вимога до перевірки та оцінки успішності учнів, яка передбачає врахування всіх проявів навчальної діяльності, встановлення зв'язку з усіма видами роботи учнів на уроці.

20.4. Завдання, функції і основні види контролю та оцінки результатів навчання

Контроль у навчанні – це визначення обсягу, рівня і якості засвоєння навчального матеріалу, виявлення успіхів у навчанні, прогалин у знаннях, уміннях і навичках школярів для внесення необхідних коректив у процес навчання. Основними завданнями контролю є: виявлення рівня правильності, обсягу, глибини й дієвості засвоєних знань; одержання інформації про характер пізнавальної діяльності й активності учнів у навчальному процесі; визначення

--

ефективності методів, форм і способів їх навчання.

Основними функціями контролю є: діагностична, освітня, розвивальна, виховна, стимулююча, оцінювальна, управлінська. Розглянемо їх.

- *діагностична функція* передбачає виявлення прогалин у знаннях, уміннях і навичках учнів, їх причин і шляхів викорінювання цих недоліків;
- *освітня функція* спрямована на систематизацію знань учнів, внесення коректив у їхню навчальну діяльність;
- *розвивальна функція* забезпечує формування критичності мислення, розвиток пам'яті, мислення;
- *виховна функція* сприяє формуванню почуття відповідальності, дисципліні, працьовитості, самооцінки й інших морально-психологічних якостей;
- *стимулююча функція* полягає у формуванні позитивних мотивів навчання, отриманні якісних знань, подоланні прогалин у знаннях;
- *оцінювальна функція* передбачає співставлення виявленого рівня знань, умінь і навичок з вимогами навчальної програми;
- *управлінська функція* спрямована на вдосконалення організації й проведення процесу навчання, внесення коректив у діяльність учителя та учнів.

Залежно від дидактичної мети використовують *різні види контролю* за навчанням: попередній, поточний, повторний, тематичний, періодичний, підсумковий, комплексний.

Попередній контроль має діагностичний характер. Напередодні вивчення певної теми, засвоєння якої має ґрунтуватися на раніше вивченому матеріалі, учитель має з'ясувати рівень розуміння опорних знань, актуалізувати їх, аби успішно рухатися вперед.

Поточний контроль передбачає перевірку якості засвоєння знань у процесі вивчення конкретних тем.

Повторний контроль спрямований на створення умов для формування умінь і навичок. Повторна перевірка якнайкраще сприяє переведенню знань з короткотермінової до довготривалої пам'яті.

Тематичний контроль пов'язаний із перевіркою рівня знань, умінь та навичок учнів у межах певного розділу чи великої теми конкретної навчальної дисципліни.

Періодичний контроль має на меті встановити, яким обсягом знань володіють учні з тих або інших проблем, орієнтуючись на вимоги програм.

Підсумковий контроль має на меті з'ясувати рівень засвоєння учнями навчального матеріалу наприкінці навчального року або після завершення вивчення навчальної дисципліни; проводиться у формі заліків, екзаменів.

Комплексний контроль передбачає перевірку рівня засвоєння знань,

умінь та навичок з кількох суміжних дисциплін, що забезпечують комплексний підхід до формування світогляду учнів.

20.5. Методи контролю та оцінки результатів навчання

В історії розвитку школи виокремилися такі основні методи контролю та оцінки знань, умінь і навичок учнів: усна перевірка, письмова перевірка, графічна перевірка, практична перевірка, тестова перевірка.

Усна перевірка займає провідне місце в школах. Вона полягає в тому, що учитель пропонує учням певні запитання, учні мають дати на них відповіді, використовуючи усне мовлення. Цей метод сприяє розвитку в учнів уміння мислити, грамотно висловлювати думки в логічній послідовності, розвивати культуру усного мовлення. Використання цього методу вимагає від учителя значних зусиль і майстерності, тому що потрібно: грамотно формулювати запитання, будувати систему запитань у певній логічній послідовності, уважно слухати відповіді учнів, враховувати індивідуальні особливості школярів.

Письмова перевірка порівняно з усною більш ефективна, оскільки всі учні класу отримують завдання для підготовки письмових відповідей на них. Це сприяє підвищенню самостійної пізнавальної діяльності учнів, формуванню культури писемного мовлення, ефективності використання навчального часу.

Графічна перевірка спрямована на виявлення вмій і навичок учнів у процесі виконання різних видів графічних робіт з різних дисциплін навчального плану. Це робота з контурними картами, побудова таблиць, схем, графіків, діаграм та ін. Такий метод набув широкого використання у середніх і особливо у старших класах, оскільки спрямований на узагальнення знань, систематизацію певних процесів, технологій. Все це сприяє підвищенню самостійності учнів у процесі навчання, оволодіння методами навчальної діяльності.

Практична перевірка тісно пов'язана із залученням учнів до конкретної практичної діяльності, під час якої перевіряються вміння учнів застосовувати знання на практиці, а також рівень сформованості вмій і навичок.

Тестова перевірка Сутність цього методу полягає у визначенні завдань (запитань), до яких подані альтернативні відповіді. Учень має обрати правильну відповідь, аргументувати свій вибір. Можуть бути завдання для конструювання відповіді.

20.6. Оцінка результатів навчально-пізнавальної діяльності учнів

Для того, щоб контроль успішності був ефективним, важливо виявити не тільки те, що знають і вміють учні, але й об'єктивно оцінити їх знання та вміння. Існують єдині вимоги до оцінювання знань, умінь та навичок учнів, які формулюються у вигляді критеріїв і норм.

Критерій – міра оцінки, показник, на основі якого визначається рівень оволодіння знаннями, вміннями і навичками.

Норма – конкретна вимога, яка регулює виставлення оцінки-балів з навчального предмета за усну відповідь чи письмову роботу.

Основними критеріями оцінки знань є: глибина, повнота, міцність, оперативність, якість, гнучкість, систематичність.

Глибина – критерій оцінки, під яким розуміють кількість усвідомлених учнем істотних зв'язків і відношень у знаннях.

Повнота – критерій оцінки, який визначається кількістю всіх елементів знання про вивчений об'єкт.

Міцність – критерій оцінки, що передбачає збереження в пам'яті вивченого матеріалу, безпомилковість його відтворення.

Оперативність – критерій оцінки, що передбачає вміння учня використовувати знання у стандартних типових умовах.

Якість – критерій оцінки, під яким розуміють повноту, міцність, глибину, оперативність знань тощо.

Гнучкість – критерій оцінки, що передбачає вміння учня використовувати знання в змінних, варіативних умовах.

Систематичність – критерій оцінки, що передбачає засвоєння навчального матеріалу у його логічній послідовності та наступності.

На основі вказаних критеріїв визначають *рівні знань* учнів. Виділяють такі рівні: *репродуктивний* (знання сприйняті, зафіксовані в пам'яті і можуть бути відтворені); *реконструктивний* (знання застосовуються в стандартних або варіативних умовах); *творчий* (знання продуктивно застосовуються в змінених, нестандартних ситуаціях).

У сучасній українській школі існує 12-бальна шкала оцінювання рівня якості навчальних досягнень учнів, побудована з урахуванням принципу особистісних досягнень учнів. Серед загальних критеріїв оцінювання навчальних досягнень учнів виділяють:

- *характеристику відповіді учня* (правильність, цілісність, повнота, логічність, обґрунтованість);
- *якість знань* (осмисленість, глибина, гнучкість, дієвість, системність, узагальненість, міцність);
- *сформованість загальнонавчальних і предметних умінь та навичок*;
- *рівень володіння розумовими операціями* (аналіз, синтез, порівняння, класифікація, узагальнення тощо);
- *розвиток творчих умінь* (вміння виявляти проблему, формулювати гіпотезу, перевіряти її);
- *самостійність оцінювання суджень*.

--

У прийнятому Міністерством освіти і науки України документі «Загальні критерії оцінювання навчальних досягнень у системі загальної середньої освіти» зазначено: «Визначення рівня навчального прогресу учнів є особливо важливим з огляду на те, що навчальна діяльність у кінцевому результаті повинна не просто дати суму знань, умінь чи навичок, а сформувати рівень *компетенції*».

Поняття компетенції не зводиться ні до знань, ні до навичок, а належить до сфери вмінь. Отже, під *компетенцією* розуміють загальну здатність, що базується на знаннях, досвіді, цінностях, нахилах, набутих завдяки навчанню.

На основі названих критеріїв і показників розрізняють 4 рівня навчальних досягнень учнів:

1-й рівень – початковий. Учень має початкове уявлення про предмет вивчення, його відповіді елементарні, фрагментарні (1-3 бали).

2-й рівень – середній. Учень володіє елементарними навчальними навичками, відтворює основний навчальний матеріал (4-6 балів).

3-й рівень – достатній. Учень знає основні ознаки понять, явищ, розв'язує стандартні завдання, уміє робити висновки, виправляти допущені помилки, однак йому бракує власних суджень, умінь використовувати наявні знання в інших навчальних ситуаціях (7-9 балів).

4-й рівень – високий. Знання учня глибокі, міцні; він уміє використовувати їх творчо. Навчальна діяльність має дослідницький характер. Учень самостійно приймає рішення, відстоює власну позицію (10-12 балів).

Таблиця 1

Рівні і загальні критерії оцінювання навчальних досягнень учнів

Рівні навчальних досягнень	Бали	Критерії оцінювання навчальних досягнень учнів
1	2	3
Початковий	1	Учень володіє навчальним матеріалом на рівні елементарного розпізнання і відтворення окремих фактів, елементів, об'єктів, що позначаються учнем окремими словами чи реченнями.
	2	Учень володіє матеріалом на елементарному рівні засвоєння, викладає його уривчастими реченнями.
	3	Виявляє здатність викласти думку на елементарному рівні. Учень володіє матеріалом на рівні окремих

		фрагментів, що становлять незначну частину навчального матеріалу.
Середній	4	Учень володіє матеріалом на початковому рівні, значну частину матеріалу відтворює на репродуктивному рівні.
	5	Учень володіє матеріалом на рівні, вищому за початковий, здатний за допомогою вчителя логічно відтворити значну його частину.
	6	Учень може відтворити значну частину теоретичного матеріалу, виявляє знання і розуміння основних положень, за допомогою вчителя може аналізувати навчальний матеріал, порівнювати та робити висновки, виправляти допущені помилки.
Достатній	7	Учень здатний застосовувати вивчений матеріал на рівні стандартних ситуацій, частково контролювати власні навчальні дії, наводити окремі власні приклади на підтвердження певних суджень.
	8	Учень вміє порівнювати, узагальнювати, систематизувати інформацію під керівництвом учителя, в цілому самостійно застосовувати її на практиці, контролювати власну діяльність, виправляти помилки і добирати аргументи на підтвердження певних думок під керівництвом вчителя.
	9	Учень вільно (самостійно) володіє вивченим обсягом матеріалу, в тому числі застосовує його на практиці; вільно розв'язує задачі в стандартних ситуаціях, самостійно виправляє допущені помилки, добирає переконливі аргументи на підтвердження вивченого матеріалу.
Високий	10	Учень виявляє початкові творчі здібності, самостійно визначає окремі цілі власної навчальної діяльності, оцінює окремі нові факти, явища, ідеї; знаходить джерела інформації та самостійно використовує їх відповідно до цілей, поставлених учителем.
	11	Учень вільно висловлює власні думки і відчуття, визначає програму особистої пізнавальної діяльності, самостійно оцінює різноманітні життєві явища і факти, виявляючи особисту позицію щодо них; без

	12	<p>допомоги вчителя знаходить джерела інформації і використовує отримані відомості відповідно до мети та завдань власної пізнавальної діяльності. Використовує набуті знання і вміння в нестандартних ситуаціях.</p> <p>Учень виявляє особливі творчі здібності, самостійно розвиває власні обдарування і нахили. Вміє самостійно здобувати знання.</p>
--	----	---

Запитання та і завдання для самоконтролю

1. Розкрийте сутність функцій оцінки та аналізу знань, умінь та навичок учнів.
2. Розкрийте сутність видів контролю знань, умінь, навичок учнів.
3. Проаналізуйте методи контролю знань, умінь і навичок учнів з погляду їх ефективності.
4. Поясніть основні критерії оцінювання знань і умінь учнів зі «своєї» дисципліни.
5. У чому сутність 12-бальної шкали оцінювання навчальних досягнень учнів у системі загальної середньої освіти?

МОДУЛЬ 4 ШКОЛОЗНАВСТВО

Тема 21

ШКОЛОЗНАВСТВО: СУТНІСТЬ І ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ УПРАВЛІННЯ ПЕДАГОГІЧНИМИ СИСТЕМАМИ

211. Трактовка поняття «школознавство»

212. Завдання, закономірності, принципи та функції школознавства

213. Рівні загальної середньої освіти в Україні

214. Навчальні заклади системи середньої освіти України

21.1. Трактовка поняття «школознавство»

У педагогічній літературі немає однозначного трактування поняття «школознавство». У найзагальнішому значенні школознавство постає і як галузь педагогіки, і як особлива педагогічна дисципліна.

Школознавство – галузь (розділ) педагогічної науки, яка вивчає завдання, зміст, методи управління шкільною справою, систему

керівництва навчально-виховними закладами.

Предметом школознавства є розробка теорії управління загальноосвітнім навчальним закладом, наукових основ організації праці в ньому, організація методичної роботи, внутрішньошкільного керівництва і контролю, вивчення, узагальнення та впровадження передового педагогічного досвіду, зміцнення навчально-матеріальної бази.

Основними поняттями, які входять до поняття школознавство, є управління та керівництво.

Управління – діяльність, спрямована на розробку рішень, організацію, контроль, регулювання об'єкта управління згідно з метою, аналіз і підведення підсумків на основі достовірної інформації (В. Сластьонін).

Керівництво – цілеспрямована діяльність керівника або діяльність особи, що є на чолі керівництва, котра дає принципові вказівки чи накази.

Досить часто у педагогічній літературі ототожнюють поняття «управління» і «керівництво». Як вважають В. Маслов, О. Цокур та інші вчені, управління більш загальне поняття і розповсюджується на всі системи без винятку (технічні, економічні, біологічні, суспільні). Одним із різновидів суспільних систем є система освіти, яка функціонує у масштабі країни, краю, міста або району. Керівництво є складовою (визначальною, системоутворюючою) управління, пов'язаною з діяльністю людей, тобто тільки з соціально-економічним управлінням та його чисельними формами і проявами. Головною функцією керівництва є створення умов і забезпечення ефективного функціонування системи управління навчальним закладом, а через неї і всією установою.

Таким чином, правильне визначення і розуміння понять «управління» та «керівництво» має для керівників навчальних закладів не тільки теоретичне, а й суто практичне значення.

В останній час у вітчизняній педагогічній літературі досить часто використовують поняття «педагогічний менеджмент». Це пов'язано зі зміною парадигми управління в Україні, переходу до ринкових відносин, самоврядування на всіх рівнях і переходу до поліцентричної системи господарювання, поєднання ринкових і адміністративних методів управління підприємствами і організаціями державного сектора економіки.

Педагогічний менеджмент – наука про управління педагогічними системами, завданням якої є пошук і розробка засобів та методів, що сприяють найбільш ефективному досягненню цілей сучасних закладів освіти, підвищенню продуктивності праці їх співробітників, досягнення рентабельності і прибутковості педагогічного виробництва, виходячи з конкретних умов внутрішнього та зовнішнього середовища,

--

обумовленого розвитком ринкової економіки (О. Цокур).

Існують й інші трактовки даного поняття. Термін «педагогічний менеджмент» виникає у тому разі, якщо навчальний заклад набуває ринкових, комерційних соціально-економічних відносин.

21.2. Завдання, закономірності, принципи та функції школознавства

Найголовнішими *завданнями* школознавства на сьогодні є (З. Онишків):

- 1) оптимізація системи управління освітою;
- 2) створення системи державної атестації та акредитації загальноосвітніх навчальних закладів;
- 3) розробка науково-обґрунтованих методик оцінки якості діяльності навчальних закладів, кожного педагогічного працівника;
- 4) розробка методики добору, призначення та підвищення кваліфікації керівних кадрів освіти.

Закономірності управління навчальними закладами – *відносно стійкі причинно-наслідкові зв'язки, які існують у системних об'єктах, процесах, явищах і забезпечують їх стабільність та розвиток.*

За В. Пікельною існують такі закономірності управління школою:

- *єдність управління школою, яка відображає такі взаємовідношення між елементами управління, що дають змогу робити судження про цілісну самостійність кожного з елементів системи управління та його залежність від інших елементів даної системи;*
- *поєднання централізації та децентралізації в управлінні, яке полягає у тому, наскільки поєднується самостійність, самодіяльність та педагогічна творчість в колективі з обов'язковим виконанням централізованих рішень, і де демократизація не є повною децентралізацією;*
- *співвідношення керуючої і керованої систем, яке дозволяє не тільки робити судження про кількісні та якісні співвідношення керуючої та керованої систем, але й прогнозувати зміни, що відбуваються у керуючій системі, які безпосередньо або опосередковано відібуваються на керованій;*
- *залежність кінцевого результату управлінської діяльності від повноти реалізації загальних (технологічних) функцій управління.*

Принципи управління – фундаментальні, теоретично обґрунтовані й практично перевірені положення, що мають об'єктивну, реальну природу, відбивають стійкі тенденції та закономірності, які притаманні системі управління школою (В. Маслов).

До найголовніших із них належать (Н. Волкова, З. Онишків, С. Пальчевський та ін.):

- *принцип державотворення. Школа вважається важливою*

державною інституцією, від характеру функціонування якої залежить майбутнє суспільства і держави. З огляду на це, виховна та освітня діяльність спрямовується на утвердження та зміцнення державності України;

– *принцип науковості*. Передбачає управління закладом освіти на основі законів України, нормативних актів та широкого використання досягнень науки щодо управління освітою, результатів психолого-педагогічних досліджень, передового педагогічного досвіду;

– *принцип демократизації*. Означає істотне розширення прав учителів та педагогічних колективів, заміну командно-адміністративних методів управління демократичними, створення комфортного морально-психологічного клімату в колективі, доброзичливих стосунків між адміністрацією закладу і учителями, педагогами і учнями, педагогічним колективом і батьками; передбачає моральне і матеріальне стимулювання творчих пошуків учителів;

– *принцип гуманізації*. Ґрунтується на усвідомленні людини як найвищої цінності, необхідності поваги до неї. Передбачає створення гуманних стосунків, оптимальних умов для повноцінної життєдіяльності дитячого і педагогічного колективів;

– *принцип поєднання колегіальності з персональною відповідальністю*. Персональну відповідальність перед державними органами за навчально-виховний процес у загальноосвітньому навчальному закладі несе його директор. Однак в прийнятті рішень керівник зобов'язаний враховувати думку членів колективу, якщо вона не суперечить законам України, зокрема педагогічної ради школи, органів громадського самоврядування;

– *принцип оперативності, конкретності і діловитості*. Оперативність управління означає своєчасне вирішення завдань, поставлених перед колективом закладу освіти. Конкретність в управлінні вимагає розв'язання завдань на основі точної, перевіреної інформації. Діловитість означає управляти із знанням справи. Керівник закладу освіти повинен бути всебічно компетентним у питаннях педагогічної теорії і практики, основ наукової організації праці, передового досвіду в управлінні закладом освіти;

– *принцип ініціативності й активності*. Передбачає постійну підтримку керівником закладу освіти його заступниками творчих пошуків педагогів, розвиток їх ініціативи і активності у розв'язанні актуальних завдань навчально-виховного процесу;

– *принцип оптимізації*. Передбачає досягнення високої ефективності в педагогічній діяльності за умови розумної і доцільної

затрати зусиль, яке можливе на основі наукової організації праці педагогічних працівників і учнів закладу;

– *принцип перспективи*. Спрямовує діяльність педагогічного колективу на досягнення близьких, середніх і далеких перспектив.

Функція (від лат. function – виконання, здійснення) *розкриває стосунки двох та більше об'єктів, в яких зміни в одному викликають зміни в другому або інших.*

У науково-педагогічній літературі з проблем управління в сфері освіти умовно виділяють *три групи функцій*.

Перша група функцій розкриває основні напрямки, завдання і зміст управлінської діяльності у навчальному закладі: управління навчальним процесом, педагогічне керівництво вихованням, підвищення педагогічної майстерності, розвиток інновацій, фінансово-господарська діяльність тощо.

Друга група функцій висвітлює алгоритм дій (етапів) у процесі управління і відображає його динаміку для практичної діяльності.

Третя група розкриває основні соціально-психологічні аспекти управління навчальним закладом: орієнтацію, мотивацію, згуртування, розвиток творчості, попередження конфліктів, стимулювання тощо.

На думку В. Маслової технологічною основою діяльності керівників в управлінні загальноосвітніми закладами є такі *головні функції* процесу управління: інформаційна, прогностично-моделююча, організаційно-регулююча, оцінювально-аналітична та корекції (підсумковий контроль).

Інформаційна функція пронизує всі етапи процесу управління і є його об'єктивно необхідним підґрунтям, оскільки процес отримання і перетворення інформації є основою всіх видів усвідомленої діяльності людини. Головне завдання даної функції – систематизація, диференціація, аналіз інформації та її адресний розподіл відповідно об'єктів управління.

Прогностично-моделююча функція спрямована на аналітичне передбачення мети, змісту, результатів управлінської діяльності. Вона має свої технології практичного здійснення та різноманітні форми прояву: планування, проектування, моделювання, прогнозування та інші.

Організаційно-регулятивна функція забезпечує поточну, повсякденну діяльність навчального закладу, практичну реалізацію проектів, планів, управлінських рішень, моделей тощо. Форми і методи цієї функції спрямовані на організацію методичної діяльності та створення відповідних умов для управління загальноосвітніми закладами.

Оцінювально-аналітична та корекційна функції відбивають діяльність суб'єкта управління на певному завершальному етапі, коли йдеться про закінчення якогось цілісного процесу (навчальний рік,

семестр, вивчена тема тощо).

21.3. Рівні загальної середньої освіти в Україні

Загальна середня освіта в Україні має *три рівня*: початкова, основна (неповна середня) й повна (середня).

Початкова освіта забезпечує загальний розвиток дитини, вміння впевнено читати, писати, знати основи арифметики, навички користування книжками та іншими джерелами інформації, формування загальних уявлень про навколишній світ, засвоєння норм загальнолюдської моралі та особистісного спілкування, основ гігієни тощо. До початкової освіти входять читання, письмо, початкові відомості з математики, природознавства, географії та інші предмети.

Основна освіта спрямована на засвоєння знань з базових дисциплін, мотиваційну готовність переходу до трудової діяльності, набуття професійної підготовки, формування високих громадянських якостей та світоглядних позицій. Основна освіта спрямована на вивчення української та рідної мови, літератури, математики, історії, географії, іноземних мов тощо.

Повна середня освіта дає більш глибокі знання з базових дисциплін, дисциплін за вибором, орієнтує на майбутню професію, формує цілісні уявлення про природу, людину, суспільство, дає можливість здобуття освіти вищого рівня. Повна середня освіта охоплює такі навчальні дисципліни: українська і рідна мова та література, математика, фізика, хімія, географія, іноземна мова, історія тощо.

Повна середня освіта здобувається у навчально-виховних закладах різного типу (загальноосвітній середній школі, ліцеях, гімназіях, коледжах тощо) і складається з трьох щаблів: початкова школа (1-й ступінь), основна школа 2-й ступінь), старша школа (3-й ступінь). Школа 3-го ступеня дає повну загальну середню освіту.

21.4. Навчальні закладі системи середньої освіти України

Система освіти – це сукупність навчальних і навчально-виховних установ, що забезпечують загальну, середню й вищу освіту, одержання спеціальності або кваліфікації, підготовку або перепідготовку кадрів для промислового виробництва, сільського господарства, науки й культури.

Згідно зі статтею 29 «Структура освіти» закону України «Про Освіту» вона складається з таких компонентів: дошкільна освіта, загальна середня освіта, позашкільна освіта, професійно-технічна освіта, вища освіта, післядипломна освіта, аспірантура, докторантура, самоосвіта.

Основним типом навчального закладу в системі *середньої освіти* є

загальноосвітня середня школа I-III ступенів.

Школа – навчально-виховний заклад для навчання, освіти і виховання дітей, молоді та дорослих.

Гімназія – середній навчально-виховний заклад II-III ступенів, що має забезпечувати науково-теоретичну, гуманітарну, загальнокультурну підготовку обдарованих дітей та підготовку їх до вступу у вищі навчальні заклади.

Ліцей – середній навчально-виховний заклад, що відповідає старшій школі, термін навчання в якому становить 2-4 роки. Спрямований на надання найбільш здібним та обдарованим учням оптимальних умов щодо здобуття повноцінної освіти, реалізації індивідуальних творчих запитів, здійснення загальноосвітньої допрофесійної підготовки до навчання у вищих навчальних закладах освіти.

Коледж – модель елітарної школи, де проходять відбір діти за критерієм сформованої певної пізнавальної чи творчої потреби. Може мати профіль: технічна, музична, художня творчість, туризм або спорт тощо.

Школа авторська – експериментальний навчально-виховний заклад, діяльність якого базується на розробленій автором або колективом авторів педагогічній концепції.

Школа-комплекс – модель навчально-виховного закладу, мета якого спрямована на забезпечення інтеграції всіх ланок безперервної освіти особистості, або інтеграції різноманітних форм розвитку її розумових, фізичних та художньо-естетичних здібностей.

Школа вечірня (змінна) – класи, групи з очною та заочною формою навчання для громадян, що працюють та бажають одержати середню освіту. Для них створюються умови й можливості для прискореного закінчення школи, здачі екзаменів екстерном.

Школа недержавної (приватної) власності – навчально-виховний заклад, створений за ініціативою суспільних або релігійних організацій, підприємств, професійних об'єднань, окремих сімей або громадян.

Поряд із перерахованими вище закладами в Україні діють загальноосвітні школи й класи з поглибленим навчанням одного або декількох предметів (фізики, біології, іноземної мови тощо).

Для дітей, у сім'ях яких немає відповідних умов для життя й навчання, існують школи-інтернати, для дітей-сиріт – дитячі будинки, для хворих дітей – санаторні й санаторно-лісові школи.

Запитання и завдання для самоконтролю

1. Що таке школознавство?
2. Назвіть основні завдання школознавства.
3. Назвіть закономірності та принципи школознавства.
4. Які функції процесу управління Вам відомі?

5. Назвіть рівні загальної середньої освіти в Україні.
6. Назвіть навчальні заклади системи середньої освіти України та охарактеризуйте їх.

Тема 22 УПРАВЛІННЯ ЗАГАЛЬНООСВІТНІМИ НАВЧАЛЬНИМИ ЗАКЛАДАМИ

- 22.1. Система державного управління загальною середньою освітою
- 22.2. Структура управлінських органів у школі
- 22.3. Планування роботи школи
- 22.4. Внутрішньошкільний контроль

22.1. Система державного управління загальною середньою освітою

Управління загальною середньою освітою – цілеспрямована діяльність людей, за допомогою якої забезпечуються оптимальні умови її функціонування, створюється системний механізм її регулювання на загальнодержавному і місцевому рівнях та у відповідних навчально-виховних закладах (Д. Мазоха, Н. Опанасенко).

Державна політика у галузі загальної середньої освіти базується на Конституції України, Закону України «Про освіту», інших законодавчих актах. Для управління освітою в Україні створена система державних органів управління і органи громадського самоврядування. До державних органів управління освітою належать:

- Міністерство освіти, науки, молоді та спорту України;
- міністерства і відомства України, яким підпорядковані заклади освіти;
- Департамент атестації кадрів (ДАК) України;
- Міністерство освіти і науки, молоді та спорту Автономної Республіки Крим (АРК);
- місцеві органи державної виконавчої влади та органи місцевого самоврядування і підпорядковані їм органи управління освітою.

Центральним органом виконавчої влади є Міністерство освіти, науки, молоді та спорту України. Його акти є обов'язковими для міністерств і відомств України, Міністерства освіти, науки, молоді та спорту АРК, місцевих органів державної виконавчої влади та органів місцевого самоврядування і підпорядкованих їм органам управління освітою. Департамент атестації кадрів функціонує при Міністерстві освіти і науки, молоді та спорту України і проводить атестацію наукових і науково-педагогічних кадрів.

При місцевих органах державної виконавчої влади створюються відповідні структурні підрозділи, які здійснюють управління освітою: при обласній держадміністрації – управління освіти, науки, молоді та

спорту; при районній (міській) - *відділ* освіти; при сільських і селищних Радах народних депутатів - *комісії* з питань освіти.

До органів *громадського самоврядування* в управлінні загальною середньою освітою відносять:

- Всеукраїнський з'їзд працівників освіти;
- обласну, міську, районну конференцію педагогічних працівників середніх навчально-виховних закладів;
- конференцію (загальні збори) колективу середнього навчально-виховного закладу (школи).

22.2. Структура управлінських органів у школи

Однією з особливостей сучасного стану системи управління освітою є перехід від державного до державно-громадського управління. Це відбито в структурі управлінських органів школи, до складу яких належать:

- *адміністрація школи* (директор, заступники з навчально-виховної роботи у молодших, середніх та старших класах; заступники із виховної, наукової, соціально-педагогічної та господарської роботи);
- *органи колегіального управління* (конференція, рада школи, педагогічна рада);
- *органи громадського самоврядування* (учнів - учкоми; учителів - профком, методична рада; батьків - батьківський комітет).

Директор школи, його функціональні обов'язки: забезпечує реалізацію державної освітньої політики; планує й організовує навчально-виховний процес; здійснює контроль за його ходом і результатами; відповідає за якість і ефективність роботи педагогічного колективу; створює умови для організації позакласної й позашкільної роботи; призначає заступників директора, визначає їхні функціональні обов'язки; призначає і розміщує педагогічні кадри; призначає класних керівників; затверджує правила внутрішнього розпорядку; розпоряджається шкільними фінансами; створює умови для творчого зростання педагогічних працівників школи; відповідає за свою діяльність перед педагогічними працівниками школи, батьками, учнями, місцевими органами управління освітою.

Заступник директора школи з навчально-виховної роботи у середніх та старших класах: організовує й контролює педагогічний процес; стежить за виконанням навчальних планів і програм, якістю знань учнів та їх поведінкою; складає розклад уроків і графіки факультативних занять, гуртків, контрольних, лабораторних робіт; керує методичною роботою педагогів; надає допомогу у впровадженні педагогічних інновацій.

Заступник директора школи з навчально-виховної роботи у молодших класах: керує навчально-виховною роботою в початкових

класах; відповідає за методичну роботу вчителів початкової школи;
контролює роботу груп продовженого дня.